

«XIX ASRNING IKKINCHI YARMI - XX ASR O'ZBEKISTON TARIXINING DOLZARB MASALALARI» FANIDAN MA'RUZALAR MATNI

1. Rossiya imperiyasining mustamlaka boshqaruv tizimi.

Rossiya imperiyasi hukumati Toshkent shahrini egallab olganidan keyin o'z mustamlakachilik hukmronligini qaror toptirishga intilib, zudlik bilan tegishli ma'muriy hokimiyatni ta'sis etishga kirishib ketdi. 1865-yil 6-avgustda Aleksandr II "Turkiston viloyatini idora qilish to'g'risidagi muvaqqat Nizom"ni tasdiqladi.; Hokimiyatni tashkil etuvchi tizim "harbiy-xalq boshqaruvi" deb yuritilgan. Mahalliy hokimiyat boshlig'i bo'lmish harbiy gubernator qo'lida harbiy va fuqaroviy hokimiyat jamlangan edi. Harbiy gubernatorni "yarimpodsho" deb atagan mahalliy aholi u O'rta Osiyoda chinakam podsho ekanligiga urg'u berar edi. Joylarda ma'muriyatga rahbarlik qilgan bo'lim boshliqlari ayni mahalda harbiy komendantlar ham bo'lishgan. Rossiyalik amaldorlardan tayinlangan mahalliy aholini boshqaruvchilar ularga bo'ysunar edi. Bu shaxslar mahalliy aholi ustidan umumiy politsiya nazoratini amalga oshirar edi. Mahalliy xalq ma'muriyati esa (ular tuzem, ya'ni mahalliy ma'muriyat deyilardi) yordamchi rolini o'ynardi. Mahalliy aholiga boshchilik qilgan oqsoqolga esa xonadon sohiblari tomonidan saylanuvchi shahar, tuman oqsoqollari bo'ysunar edi. Politsiyachilik vazifalarini esa raislar bajarar edi. Raislar bozordagi savdosotiq va jamoat tartibi ustidan nazorat qilib borardi. Soliqlar yig'imini amalga oshirgan zakotchi lavozimi ham alohida joriy etilgan edi.

Mahalliy xalq uchun qozilar sudi, ko'chmanchi aholi uchun esa biylar sudi saqlanib qoldi. Qozilar uch yil muddatga saylanardi. Rossiyadan kelgan aholi podsholik sudlarida sud qilingan.

Rossiya imperiyasi ma'muriyatining mahalliy aholiga ta'sirini kuchaytirish maqsadida 1866-yil Toshkentda o'ziga xos muassasa — mahkama joriy etilgan. Mahalliy aholi vakillaridan saylangan qozi va 7 nafar a'lam uning tarkibiga kirgan. Ana shu maqsadda chor ma'muriyatiga taklif etilgan 200 dan ziyod boy-badavlat va nufuzli shaharliklar mahkama a'zolarini saylab qo'yishgan. Mahkama a'zolari podsho hokimiyatining ishonchli va sadoqatli yordamchilari bo'lishgan. Mahkama faoliyatini maxsus podsho amaldori nazorat qilar edi.

Mustamlaka tartibi — urushib bosib olingan hudud aholisining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy qaramga aylantirishga xizmat qiluvchi boshqaruv usuli.

1867-yil iyulda Rossiya imperiyasi tarkibida Turkiston general-gubernatorligini tashkil etish to'g'risida qonun qabul qilindi. Turkiston general-gubernatorligining Markaziy boshqaruvi general-gubernator devonidan tashkil

topgan edi. U harbiy qo'shinlarga qo'mondonlik vazifasini ham bajarar edi. Ettisuv kazaklari qo'mondoni va bosh sudya ham edi. Devon asosiy ijrochi organ edi. Rossiya imperiyasidagi hech bir davlat organi bu general-gubernatorlik kabi vakolatga ega emas edi. Qo'l ostilarida fuqarolik va harbiy hokimiyatni jamlagan harbiy gubernatorlar Turkiston viloyatlariga rahbarlik qilar edilar. Viloyatlar uezd boshliqlari boshchilik qiladigan uezdlarga bo'linar edi. Qishloq va shaharlar o'zlari mansub bo'lgan uezd boshliqlariga bo'ysunar edilar. O'z navbatida uездlarpristavlar rahbarlik qilgan uchastkalarga bo'linar edi. Yangi hududlar bosib olingani sayin Sirdaryo viloyatida yangidan-yangi ma'muriy-hududiy birliklar, ya'ni 1868-yilda markazi Samarqand shahrida bo'lgan Zarafshon okrugi, 1873-yilda markazi Petro-Aleksandrovs (hozirgi To'rtko'l)da bo'lgan Amudaryo bolimi, 1876-yilda Qo'qon xonligi tugatilishi munosabati bilan markazi yangi Marg'ilon (hozirgi Farg'ona shahri)da bo'lgan Farg'ona viloyati tashkil etildi.

Rossiya imperiyasi hokimiyati O'rta Osiyoni o'z ichki mustamlakasiga aylantira oladigan ma'muriy va siyosiy tizimni yaratishga zamin hozirlagan edi. Bu tizim o'zining to'liq harbiy hukmronligini qaror toptirishni, o'lka iqtisodiy va siyosiy hayoti ustidan yalpi nazorat o'rnatishni anglatar edi.

Bu tizimning boshqa bir jihatida Turkiston o'lkasi — Xiva, Buxoro va Qo'qonni tashqi dunyodan tamomila yakka lab qo'yishda, Rossiya imperiyasi tashqi davlat chegaralarini barpo etish yo'li bilan har qanday iqtisodiy, madaniy va siyosiy aloqalarni to'xtatishdan iborat edi.

Ingliz imperialistlari bilan imzolangan shartnomaga ko'ra 1869— 1872-yillarda Panj daryosi bo'ylab mahalliy xalqni ikkiga ajratib tashlab, sun'iy chegara o'rnatildi. 1881-yilda Skobelev Turkmanistonni bosib olishi natijasida Eron bilan hozirgi chegaralar belgilandi. Xuddi shu yili Sharqiy Turkistonning Hi o'lkasidagi qo'zg'alon chor qo'shinlari tomonidan bostirilgandan so'ng Rossiya va Xitoy imperatori hozirgi (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Xitoy o'rtasidagi) chegaralarni belgilab, shartnoma imzoladilar.

Rossiya mustamlakachilik siyosati maqsadi, bu — mintaqada rus aholisining ma'lum bir foizini joylashtirish edi. Markaziy Rossiyadan ochlik va ersizlikdan qochgan rus dehqonlarini ko'chirib keltira boshladilar, ammo shaharlarda rus aholisini shakllantirish siyosati muhim ahamiyatga ega edi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Toshkent shahri Rossiyadan ko'chib kelgan aholi hisobiga zudlik bilan kengayib bordi. Bu aholining katta qismi iste'foga chiqqandan keyin shaharda yashash uchun qolgan askarlar, davlat amaldorlari, Rossiya armiyasi amaldorlari, Rossiya firmalari xizmatchilari, jazo manziliga jo'natilib, jarimaga tortilgan xizmatchilar, xizmatdan bo'shatib yuborilgan harbiy xizmatchilar edi.

Anhor shaharni qoq ikki qismga ajratgan bo'lib, eski shaharda mahalliy aholi, yangi shaharda esa rus aholisi yashardi. Shaharning bu ikki qismi birbiri bilan

kamdan-kam aralashgan holda o'z iqtisodiy va ma'naviy hayotini boshdan kechirar edi.

Mustamlakachilikning plantatsion modeli ishga oid barcha hujjatlarni rus tilida yuritishni nazarda tutardi, buyruqlar va farmoyishlar ham rus tilida berilardi, ularning mohiyatini mahalliy aholiga mahalliy amaldorlar tushuntirib berar edi. Ishlab chiqarishdagi ichki qoidalar ham rus tilida yozib qo'yilar va ijro etilar edi. Bu narsa o'ziga xos shaharlashtirishni rag'batlantirdi, aholi savodxonlik darajasining pastligi saqlanib qoldi. Mahalliy aholi asosan yordamchi ishlarda mehnat qilardi, ishchilar, texnik ziyolilar qatlami esa Rossiyadan yollash hisobiga to'ldirib borilardi.

Rossiya imperiyasi olib borgan tinimsiz urushlar uning cheklangan moliyaviy zaxiralarini kasodga uchratdi. 1874-yilda Rossiya Sharqiy Turkistondagi Yoqubbek qo'zg'alonini bostirish uchun katta qo'shin jo'natdi. Ayniqsa, 1877— 1878-yillarda Turkiya bilan olib borgan urush Sanstefan sulh shartnomasi bilan yakunlanishi imperiyaga juda qimmatga tushdi. 1878-1880-yillarda ingliz-afg'on urushi tufayli Afg'onistonga yurish qilishga mo'ljallangan rus armiyasi askarlari son! Turkiston o'lkasida qariyb 40 mingga etgandi. Rossiyaning harbiy xarajatlari yangi mustamlaka mamlakatlarni ezish hisobiga qoplandi. 1877-yilda Toshkentda "shahar nizomi" joriy etilgan bo'lib, unga muvofiq shahar boshqaruvi Dumaga o'tgan edi, Duma a'zolarining 1/3 qismi shaharning "Osiyo" qismidan, 2/3 qismi esa "yangi Toshkent" qismidan saylangan edi. Natijada shaharning 80 ming mahalliy aholisidan 21 deputat, 3900 nafar evropalik aholidan esa 48 deputat qatnashadigan bo'ldi. Shahar xo'jaligini yuritishga oid barcha ishlar ana shu Duma qo'lga o'tdi. Duma ustidan rahbarlik qiluvchi shahar boshtig'ini general-gubernator taqdimiga ko'ra harbiy vazirning o'zi tasdiqlar edi.

Joylarda boshqaruv apparati vazifalarining bir qismi mahalliy rus ma'muriyati nazorati ostida ish yuritgan mahalliy oqsoqollar va volostnoylarga o'tkazildi. Ular aholidan "soliqlarni qurutday sanab olar edi".

1886-yil 12-iyulda imperator Aleksandr III tasdiqlagan "Turkiston o'lkasini idora qilish to'g'risidagi yangi Nizom" arziyas o'zgarishlar bilan 1917-yilga qadar amal qildi. Nizom to'rtta asosiy bo'limdan iborat bo'lgan: 1) o'lkaning ma'muriy tuzilishi; 2) sud tuzilishi; 3) er tuzilishi; 4) soliqlar va yig'imlar. Bu Nizom general-gubernatorlik hududiy birliklari nomlarini o'zgartirishni va ularni bundan keyin ham bir xillashtirib borishni nazarda tutar edi. Zarafshon okrugi Samarqand viloyatiga aylantirildi. Xo'jand, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqand uездlari uning tarkibiga kiritildi. Amudaryo bo'limining bir qismi Sirdaryo viloyatiga o'tkazib yuborildi, Qurama uездining nomi Toshkent uездi deb qayta nomlandi. Farg'ona viloyati o'zgarmasdan qoldi. Turkiston general-gubernatorligining umumiy er maydoni 1,7 million kv. km bo'lib, bu Fransiya va Germaniya hududini birga qo'shib hisoblaganda ham ikki baravar ko'p, ayni mahalda aholisi esa jami 5,2 million

kishini tashkil etar edi. O'zbeklar va boshqa tub Millatlar 1897-yilda 5 millionni, 1911 -yilda esa qariyb 6 millionni tashkil etgan.

Rus aholisining umumiy soni ukrainlar va beloruslarni ham qo'shib hisoblaganda 1897-yilda 197 ming kishini, 1911-yilda esa 400 ming kishini tashkil etgan, ya'ni 14 yil davomida mahalliy aholi soni 20 foizga, rus aholisi soni 100 foizga ortgan. Bu Rossiya mustamlakachiligi "plantatsion tizimi"ning aniq natijasi edi. Rus aholisi mustamlakachilik boshqaruvining jonli kuchini tashkil etgan. Rossiya imperiyasi armiyasi rus aholisining o'lkada hukmron mavqei kafolati edi. 1886-yilgi "Nizom"ga muvofiq Turkiston general-gubernatorligining ma'muriy boshqaruvi yangi idora — Turkiston general-gubernatori Kengashi bilan to'ldirilgan edi. Viloyatlar harbiy gubernatorlari, general-gubernator devoni boshqaruvchisi, Turkiston harbiy okrugi shtabi boshlig'i bu Kengashning doimiy a'zolari bo'lishgan. Bu idoradan ko'zlangan maqsad hokimiyat Qonunchilik asoslarini yaratish bo'lgan. Kengash o'lkani idora qilishga taalluqli masalalarda qonun chigarish huquqiga ega edi. 1886-yilgi "Nizom" asosida Buxoroda Rossiya siyosiy agentligi ta'sis etildi, uning ruxsati va rozilgisiz Buxoro amiri na tashqi, na ichki siyosat masalalarida biror ishni mustaqil hal qila olar edi. Siyosiy agent shu erda istiqomat qiluvchi nasroniylar manfaatlarini himoya qilar edi.

2. Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati va uning mohiyati.

Mustamlaka o'lkadagi ijtimoiy, siyosiy vaziyat keskinlashib, mahalliy aholi turmush tarzi yomonlashuviga olib kelgan omillardan biri, ko'p sonli rus aholisining ko'chirib keltirilishi bo'ldi. Ular o'lkani boylik orttirish manbalaridan biri deb bilganliklari uchun Markaziy Rossiyadan o'lkaga doimiy yashash uchun kelayotganlar soni ko'paydi. Turkistonda rus shaharlari va qishloqlari qad ko'tardi. Jumladan, 1875-yildan to 1890-yilgacha Turkistonga 1300 oila ko'chib kelib, 19 ta rus qishlog'i vujudga keldi. 1891-92-yillarda Rossiyada ocharchilik kuchaygan vaqtda bu qishloqlar soni 25 taga etdi. 1888 yil 15 martda chiqqan "Turkestanskie Vedomosti" gazetasida bu harakatlar "Rossiyadan ko'chib kelayotganlar bo'sh erlarni o'zlashtirishga, bog'rog'lar yaratishga yordam beradi" deb ko'rsatilgan edi. Aslida qashshoqlashib ketgan rus aholisini Turkistonga ko'chirib keltirilishi Rossiyada tobora chuqurlashib borayotgan ichki ziddiyatlarni hal etishning bir yoti edi. Ikkinchi tomondan esa, mustamlaka o'lkada ko'p sonli rus aholisining bo'lishi Rossiya davlati uchun harbiy va siyosiy tayanch ham edi. Rus millatini o'lkaga ko'chirib kelish, ularni mahalliy aholi bilan assimilyasiya qilib yuborish Turkistonda doimiy yashaydigan rus aholisini tarkib toptirish mustamlaka siyosatining asosiy maqsadlaridan biri bo'lganligi sababli chor Rossiyasi ko'chirish siyosatini amalga oshirish uchun 1896-1906-yillarda 3 mln oltin so'm miqdorida harajat qildi. 1907-yilga kelib bu harajat 13 mln oltin so'mga etdi. Ko'chirib keltirilgan rus dehqonlari katta imtiyozlarga ega bo'ldilar, ulardan ma'lum muddatgacha soliq olinmadi. Podsho hukumati bu harakatlarni "mahalliy aholinining manfaatiga aslo zid

kelmaydi, chunki ko'chib kelganlar yangi o'zlashtirilayotgan va bo'sh turgan erlarga joylashadilar, mahalliy aholi esa o'z ehtiyojini to'la qondirib kelayotgan erlarning to'liq egasi bo'lib qolaveradi" deb asosladi. Biroq bu amalda bajarilmadi. Mustabid tuzum har qanday yo'l bilan bo'lsa ham unumdor erlarni rus dehqonlariga ajratib berishga harakat qildi va er soliqlarini oshirib, mahalliy aholini o'z erlarini sotishga majbur etdi. Bunday "bo'sh turgan erlar" birinchi navbatda harbiy xizmatdan bo'shagan askarlarga, Rossiyadan ko'chib kelayotgan dehqonlarga berildi. Ana shunday o'troq xududlarlan tortib olingan erlar Sirdaryo viloyatida 47.600 tanob, Farg'ona viloyatida 75.000 tanob, Samarqand viloyatida 3000 tanob, Kaspiy orti viloyatida 7000 tanobni tashkil etdi. Rossiya imperiyasi o'lkada rus nufuzini ko'tarish maqsadida madaniy qoloqlikni chuqurlashtirish, mahalliy aholini o'z tarixi, ma'naviyati, qadriyatlarini va milliy urf-odatlaridan bebahra qilishga qaratdi. E'tibor ham asosan ko'chirib keltirilayotgan rusiy zabon aholi sonining ortib borishi bilan uzviy ravishda bog'liq edi. Bu siyosatning asosiy maqsadi mahalliy davlatchilik an'analari tag-tomiri bilan qo'porib tashlash, milliy madaniyatni kamsitish, milliy tillarni siqish va xalq ommasini ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy qoloqlikka mahkum etib, oqibatda ruslashtirishdan iborat edi. Bu boradagi siyosat mahalliy aholinining ma'naviy hayotiga aralashmaslik yo'li deb ko'rsatilgan bo'lsa-da, aslida bu ruslashtirish, ma'naviy-ruhiy tazyiq o'tkazish orqali milliy madaniyat rivojlanishini bo'g'ish bilan bog'lanib ketdi. Mustamlakachi ma'murlarning o'zlarining fikrlariga ko'ra go'yoki ular o'lkaga istilochilar sifatida emas, balki "mahalliy aholi o'rtasida ilg'or madaniyatni, yangi tartib va odatlarni o'rnatish uchun kelganlar. Mahalliy aholi esa Rossiyaning bu siyosatini mohiyatini tushunishga va baholashga qodir emas" emish. Mustamlaka ma'muriyati bu boradagi birinchi vazifani mahalliy aholi bolalarini rus tuzem maktablariga berishga ko'proq jalb etish qilib belgiladi. Chunki mustamlaka ma'murlari o'lkadagi maktablar va madrasalar faoliyatini mustamlaka siyosati yuritishda nihoyatda xavfli deb hisobladilar. Ular mahalliy adabiyot rivojlanishi va mahalliy maktablar soni ortib borishini aholini ruslashtirish yo'lidagi jiddiy bir to'siq deb bildilar. Shuning uchun ham mahalliy aholinining ma'naviy-ruhiy holatiga ta'sir etish uchun doimiy tarzda musulmon muassasalari faoliyatiga aralashish, mahalliyarni ma'muriyat ixtiyoriga o'tkazish, musulmon diniy idorasi boshqaruviga yo'l qo'ymaslik kabi masalalarga e'tibor qaratildi. Bu o'rinda shuni aytish lozimki, imperiya hukumati ma'muriyati maktab va madrasalarga nisbatan turli xil kurash usullarini qo'lladi. Biroq ming yillar davomida O'rta Osiyolik olimlarning faoliyatlari naqadar ulug'bo'lganligi va o'sha yillarda ham ularning mo'tabar shariat majmualaridan butun dunyo musulmonlarining foydalanib kelayotganligini o'zi mustamlakachi ma'murlarini tashvishga solmasdan iloji yo'q edi. Shuning uchun ular ko'plab mahalliy yoshlarga bilim berib kelayotgan musulmon maktablarini rus-tuzem maktablari bilan almashtirishga, shu yo'llar bilan o'lkada xalqlarini mustamlaka siyosati asorati ostida saqlash, keyinroq borib ularni rular bilan qo'shib yuborishga zo'r berib, ustakorlik bilan harakat qildi. Yuqorida keltirilgan tadbirlar, imperiyaning amalga oshirgan mustamlaka siyosati mahalliy

mehnatkash aholinining manfaatlariga butunlay zid kelishi, ular o'rtasida norozilik kayfiyatlarini tug'ilishida katta zamin bo'lib xizmat qildi. Imperiya ma'murlarining mustamlaka siyosatiga qarshi qaratilgan harakatlari Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoni bosib olayotgan davrlardan boshlangan bo'lsa-da, bu harakatlar rus qo'shinlari tomonidan shafqatsiz ravishda bostirib kelindi. 70-yillardagi Po'latxon qo'zg'olonidan so'ng Turkistonning bir qancha shaharlarida ham xalq ommasining ommaviy norozilik harakatlari keng miqyosda bo'lib o'tdi. Rossiya imperiyasi bosqiniga qarshi ko'tarilib turgan ozodlik harakatlari ichida "Oloy malikasi" nomi bilan mashhur bo'lgan Qurbonjon dodxoh Oloy o'lkasida tinchlik o'rnatish uchun 1876 yilning oxiriga qadar mustamlakachilarga qarshi kurashib keldi. Uning qo'shinlariga qarshi yuborilgan general Skobelev boshliq rus qo'shinlari qo'zg'olonchilarga qarshi harakatlarda engildi va mustamlakachi ma'murlar Qurbonjon dodxoh bilan sulh tuzishga majbur bo'ldi. O'z umrini xalqining tinch-totuv yashashiga bag'ishlagan Qurbonjon dodxoh 1907-yil 97-yoshida vafot etadi.

3. Turkiston aholisi va iqtisodiyotini Rossiya imperiyasi manfaatida ekspluatasiya qilinishi.

Turkiston iste'lo qilingan dastlabki vaqtdan boshlab Rossiya imperiyasi o'lkani boylik ortirish manbai deb bildi. Metropolianing iqtisodiy siyosati Rossiya sanoatini muntazam xom-ashyo bilan ta'minlab turish maqsadida paxtachilik, qishloq xo'jaligining sanoatbop mahsulot beradigan sohalarini rivojlantirish, er islohoti o'tkazish yo'li bilan natural xo'jalik rivojlanish imkoniyatlarini chsklash, sanoat mahsulotlari sotish uchun keng bozorlar yaratish, mahalliy hunarmandchilikning to'qimachilik sanoat mahsulotlari bilan raqobat qiladigan sohalarini tugatish maqsadlarini ko'zladi. Bu siyosatdan Rossiya to'qimachilik sanoatining korchalonlari, dvoryan-pomeshiklari, rus burjuaziyasi manfaatdor edi. Shuning uchun mustamlaka ma'muriyati o'lkada paxtachilik sanoatini rivojlantirish uchun mablag'larni ayamadi. Paxtaga bo'lgan ehtiyoj kuchayishi shu darajaga olib keldiki, paxtachilik butun aholinining kuchi va e'tiborini o'z girdobiga olgan sohaga aylanib ketdi. Paxtachilik rivojlanishi bilan xom ashyo etishtirish yo'liga o'tib olgan dehqonlar ahvoli tobora og'irlashib bordi. Chunonchi, ijtimoiy tabaqalanish kuchayib borayotganini ko'rsatuvchi bu jarayon ishlab chiqarish kuchlari keng rivojlangan mustamlaka o'lkada bo'layotganligi sababli yana ko'proq og'ir oqibatlariga olib kelib, ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlari masalasida ham qiyinchiliklar keltirib chiqardi. Mustamlakachi ma'murlar bu vaziyatdan foydalanib, chetdan keltirilayotgan mahsulotlarga ham narxlarni o'zlari belgilay boshladilar. O'lka boyliklarini talash, imperiya bosqinchilarining mustamlakachi manfaatlariga xizmat qiladigan temir yo'llar qurishni taqozo etar edi. Shu sababli uzoqqa mo'ljallangan harbiy va iqtisodiy rejalarni hisobga olib Janubiy chegaralarni mustahkamlashga xizmat qiladigan temir yo'llarni qurishga kirishildi. 1881-1886-yil Mixaylovskiy ko'rfazidan Chorjo'ygacha Kaspiy orti temir yo'li qurildi. 1906-yili Toshkent Orenburg temir yo'li qurib ishga tushirildi. 1912-yilga kelib Farg'ona

vodiysi Rossiya bilan temir yo'l orqali bog'landi. Bularning barchasi o'lkani xom ashyo hamda savdo bozori sifatidagi mavqeyini yanada mustahkamladi va Turkistondan mahsulot olib kelish va olib ketish bo'yicha o'lkani Rossiyaga butunlay qaram qilib qo'ydi. Xalq uchun katta ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik ofatlar keltirgan, Rossiya imperiyasi manfaatlari uchun nihoyatda qulay bo'lgan paxta yakka xokimligi kuchayishi, metropoliyada kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi mustamlaka o'lkani ham o'z domiga tortib borishi bu erlarda xom-ashyoga dastlabki qayta ishlov beruvchi sohalarning tashkil etishni ham taqazo etdi. Xom ashyoni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan korxonalar yangidan barpo etilayotgan sanoatning asosiy sohasi edi. Ana shunday korxonalar soni 1900-yilga kelib, 170 dan ortib ketdi. Bu korxonalarning asosan 80 foizini paxtaga qayta ishlov beruvchi korxonalar tashkil etdi. Mahalliy aholining mehnatidan foydalanish mumkin bo'lgan bu korxonalarda ham asosan mahalliy aholi eng past ishlarga qabul qilindi. Zavod va fabrikalardagi malakali ishlarga asosan rus millatiga mansub bo'lgan kishilar qabul qilinganligi sababli mahalliy aholi bu ishlarga qabul qilinmagan. Natijada mustamlaka o'lkada mahalliy ishchilar soni nihoyatda oz sonni tashkil etib, ular kuchli ijtimoiy qatlamni tashkil etmadi. Dehqonlar ommasining qashshoqlanishi, ular o'rtasida ommaviy norozliklar kuchayishi o'lkada siyosiy vaziyat keskinlashishining asosiy zamini bo'ldi.

4. Mustabid tuzum sharoitida Turkiston aholisining madaniy va ma'naviy hayoti.

Rossiya imperiyasi Turkiston xalqini ma'naviy-madaniy jihatdan tutqinlikka solish, o'zining uzoqqa mo'ljallangan manfaatiga bo'ysundirish siyosatini yuritdi. Uning mohiyati, mazmuni mahalliy xalqni uning milliy, tarixiy ildizlaridan uzib tashlash, xalqning ma'naviy, madaniy, tarixiy merosini yo'q qilish, ruslashtirishdan iborat edi. Turkiston general-gubernatorligining Farg'ona viloyati harbiy-gubernatori Skobelev shunday deb yozgan edi: "millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi". Turkistonda ana shunday yovuz qarashlarga mos siyosat va amaliyot yuritildi. Turkistonning noyob tarixiy, ma'naviy, madaniy boyliklari talon taroj qilindi. 1870 - yilda Toshkentda ochilgan kutubxona va 1876 - yilda tashkil etilgan muzeyda o'lkaning ma'naviy-madaniy hayotini aks ettiruvchi oltin, kumush, misdan yasalgan qimmatbaho buyumlar, gilamlar, amaliy san'at namunalari, tarixiy yodgorliklar, arxiv hujjatlari, qo'lyozrna kitoblar va boshqa osori-atiqalar to'plandi. Ular ko'rikdan o'tkazilib, qimmatbaho va Nodir deb baholanganlari Peterburg va Moskvaga tashib ketildi. San'at darajasida ishlangan Muhammad Rahim taxti, Amir Temur maqbarasining naqshinkor darvozasi, undagi bitiklar, oynalar, oltin koshinlar, Ahmad Yassaviy maqbarasidagi naqshinlar, katta qozon ("nazr-niyoz qozoni"), turli tarixiy buyumlar, noyob kitoblar va boshqalar shular jumlasidandir. Islom diniga e'tiqod, ruhoniylar, masjid va madrasalar oyoq osti qilina bordi. Rossiya ma'murlari musulmon muassasalari, madrasa ishlariga aralashib, ularning

faoliyatini tobora cheklab bordi. Maorif va madaniyat sohasida ruslashtirish siyosati yuritildi. Turkistonlik bolalarni ruslar bilan aralashtirib o'qitish va tarbiyalash g'oyasi ilgari surildi va 1884-yilda Toshkentda dastlabki "rus-tuzem maktabi" ochildi. XIX asr oxirida ularning soni yuztadan oshib ketdi. Bunday maktablarda rus va o'zbek muallimlari dars mashg'ulotlarini o'qitadigan bo'ldi. Maqsad o'zbek yoshlariga rus tilini o'rgatish va rus turmush tarzini singdirish edi. Rossiya ma'murlari erli aholi bolalarini "rus tuzem maktablari"ga jalb qilish, qiziqtirish uchun o'lkadagi mahalliy ma'muriyat boshqaruvida rus tilini bilganlar ishlaydi, degan talabni qo'yidilar. Bu talabdan maqsad "erlilarda mansabga qiziqib" rus tilini o'rganish, ruslashish manfaatini uyg'otish edi. Rus tilini bilgan mahalliy aholi vakillariga imtiyozlar yaratildi. Shu tariqa, o'lkada ish yuritish asta-sekin rus tiliga o'tkazila bordi. Mahalliy aholiga Rossiyaning ulug'vorligini ko'rsatish, evropacha turmush tarziga qiziqtirish uchun Rossiyaning Markaziy shaharlariga sayohatlar uyushtirdi. Katta yoshdagilarni, shuningdek, yoshlarni guruh-guruh qilib Peterburg, Moskva va boshqa shaharlarga olib borib, oq podshohning qudratini, baland imoratlar, ishlab chiqarish korxonalarini ko'rsatishardi. Mustamlakachilar sayohatchilar o'z yurtiga qaytib borgach, Rossiyaning ulug'vorligi haqida vatandoshlariga so'zlab beradi, Rossiya tarkibida bo'lganidan g'ururlanadi, degan maqsadda edilar. Bu tadbirlar ruslashtirish manfaatlarini ko'zlab uyushtirilardi. Mustamlakachilarning erli aholi turmushiga ma'naviy-ruhiy tazyiq o'tkazish dasturida o'lka xotin-qizlarini ruscha hayot tarziga o'rgatish masalasiga alohida o'rin berilgan edi. Shu maqsadda, shaharlarda xotin-qizlar ambulatoriyalari tashkil etilib, ularda rus shifokorlari faoliyat ko'rsatdi. Ambulatoriyalarda ayollarga zarur tibbiy maslahatlar, tibbiy yordamlar ko'rsatildi, bu ijobiy hol, albatta. Shu bilan birga ayollarga ruscha turmush tarziga o'tish, ularning farzandlari tarbiyasiga ta'sir etish, pravoslavcha qarashlarning afzalligi, "paranji zulmidan xalos bo'lish, ochilish" zarurligi haqida tashviqotlar targ'ibot ham qilinardi. Mustamlakachi ma'murlar ruslashtirish siyosatini yuritsalarda, rus tilini yaxshi o'zlashtirgan ziyolilarga shubha bilan qarardi, ular ustidan nazorat, tazyiq uyushtirardi. Xulosa qilib aytganda, maorif va madaniy hayotda ham Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati yaqqol namoyon bo'ldi. O'lkaning madaniy-ma'rifiy hayotini cheklab, o'z manfaatlariga bo'ysunduruvchi yo'l tutildi, buyuk davlatchilik g'oyalarini Turkistonda zo'rlik bilan joriy etildi, milliy madaniyat va ma'naviy qadriyatlarni toptaldi. To'g'ri, Rossiya imperiyasi Turkistonda kommunikatsiya va ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirish, milliy kadrlarni tayyorlash ma'rifatchilik va aholini jahon madaniyatidan bahramand qilish kabi ijobiy tadbirlarni ko'rdi. Biroq mustamlakachilik siyosati va amaliyoti o'lkaning iqtisodiy, ma'naviy-madaniy taraqqiyotiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatdi. "Bu salbiy oqibat tashqaridan olib kirilgan sivilizatsiya natijalaridan ko'ra bir necha barobar ortiq edi".

5. Rossiya imperiyasidagi siyosiy jarayonlar va ularning Turkistonga ko'rsatgan ta'siri.

1917-yil 27-fevralda Petrogradda bo'lgan demokratik inqilob Turkiston o'lkasiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Turkistonda yangi jamiyat kurtaklarini shakllantirish uchun harakat boshlanib ketdi. Turkiston ijtimoiysiyosiy hayotida o'lka muxtoriyati masalasi asosiy masala bo'lib qoldi. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish g'oyasi nafaqat demokratik ziyolilar orasida, hatto oddiy xalq o'rtasida ham ancha ommalashgan edi. 1917-yilning mart-aprel oylari o'lkaning siyosiy uyg'onishida burilish davri bo'ldi. Turkiston jadidlari, milliy ziyolilari va Islom ulamolarining etakchilari bo'lgan Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Munavvar Qori (1878-1931), Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev (Ubaydulla Xo'jaev; 1882-1938), Fitrat (1886-1938), Fayzulla Xo'jaev (1896-1938), Sadriddin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burhonov (1875-1934), Mustafo Cho'qay (1886-1941), Muhammadjon Tinishboev (1879-1939), Sherali Lapin (1868-1919), Ahmad Zakiy Validiy (1890-1970), Obidjon Mahmudov (1858-1936) o'lkada yangi tashkil qilingan "Sho'roi Islomiya" (1917 yil mart), "Sho'roi ulamo" (1917 yil iyun), "Turon" jamiyatlari va "Turk adami Markaziyat (federalistlar) firqasi" (1917 yil iyul), "Ittifoqi musulimin" (1917 yil sentyabr) siyosiy partiyalarining tuzilishida muhim rol o'ynadilar. 1917-yil 7-aprelda Petrograddagi muvaqqat hukumat qarori bilan kadet N.N. Shchepkin raisligida muvaqqat hukumatning Turkiston Komiteti tashkil qilindi. Komitet tarkibiga 9 kishi kirgan bo'lib, ularning to'rttasi: Alihon Bukeyxonov, M. Tinishboev, Sadri Maqsudov, A. Davletshinlar turkiy xalqlar vakillari edi. Keyinchalik Turkiston Komitetining tarkibi o'zgartirildi. Jadidchilik 1917-yilda ma'rifatchilik harakatidan siyosiy harakat darajasiga allaqachon ko'tarilgan edi. O'sha 1917-yilning o'zida to'rt marta Butunturkiston musulmonlari qurultoyi o'tkazildi. 1917-yil 16-23 aprelda Toshkentda bo'lgan I-qurultoyda demokratik Rossiya tarkibida Turkiston Muxtoriyatini tashkil etish g'oyasi olg'a surildi. Bu g'oya Turkiston xalqlarining o'z milliy davlatchiligini tiklash yo'lidagi dastlabki qadami edi. Butunturkiston musulmonlari I qurultoyining so'nggi majlisida Markaziy rahbar organ-Turkiston o'lka musulmonlari Kengashi (Kraymussovet) tashkil etilishi haqida qaror qabul qilindi. Uni tuzishdan asosiy maqsad milliy ozodlik harakatiga tashkiliy va markazlashtirilgan xususiyat kasb etish uchun bir-biri bilan tarqoq aloqada bo'lgan jamiyat, qo'mita va ittifoqlarni birlashtirish edi. Turkiston musulmonlari markazi Kengashiga Mustafo Cho'qay raiys, Validiy bosh kotib, Munavvar Qori, Behbudiy, U. Xo'jaev, O. Mahmudov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Islom Shoahmedov va boshqalar a'zo qilib saylandi. Munavvar Qori va Sadriddinxon Sharifxo'ja qozi o'g'li boshchiligida Toshkent qo'mitasi tuzildi. Shuningdek, Behbudiy rahbarligida Samarqand va Nosirxon to'ra etakchiligida Farg'ona bo'limi ham tashkil topdi.

Markaziy sho'roning organi sifatida "najot" (muharriri-Munavvar Qori), keyinchalik "Kengash" (muharriri-Validiy) gazetalarida chiqqan boshladi. Shuningdek, 1917 yilda nashr qilingan "ulug'Turkiston", "Turon" gazetalarida muxtoriyatchilik g'oyasi bilan sug'orilgan maqolalar chop qilindi. Shunday qilib, 1917-yil bahorida

Turkistonning birligi va yaxlitligi tomon muhim qadam tashlandi. Tarixda ilk marta Butunturkiston miqyosida musulmonlar qurultoyi chaqirilib, unda tub xalqlarning muxtoriyat tomon Afsuski, birlashish jarayonlari har doim ham bir tekis rivojlanmadi. Asr boshidan buyon davom etayotgan "jadid-qadim" nizolari demokratik harakat saflarida parchalanish yuz berishiga olib keldi. Ma'lumki, 1917-yil 14-martda Toshkentda "Sho'roi Islomiya" tashkil topgan edi. Aksariyati jadidlardan iborat bu tashkilot a'zolari Turkiston mustaqilligi uchun kurash olib bordilar. 1917-yil iyun oyida Munavvar Qori boshchiligidagi "Sho'roi Islomiya" tashkilotidan "Sho'roi ulamo" ajratib chiqdi. Sherali Lapin uning Toshkent shu'basiga asos soldi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, Qo'qon shahrida ham "Sho'roi ulamo" jamiyati tuzildi. Lekin ikki jamiyat o'rtasida g'oyaviy kelishmovchiliklar mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan kelisha olmasdilar. Chunki "Sho'roi ulamo" jamiyati o'z dasturida Islom dinining an'anaviy asoslari bo'yicha ish ko'rishini ma'lum qilsa-da, aslida Lapin boshchiligidagi Toshkent ulamochilari avvai rus monarxiyasi, so'ngra bolshevizm g'oyalari bilan o'z xarakatlarini muvofiqlashtirishga behuda urindilar. "Sho'roi ulamo" jamiyati o'z maqsadlari targ'ibli uchun "Al - Izoh" jurnalini chiqara boshladi (muharriri-Abdumalik hoji Nabiev). Har ikki jamiyat o'rtasida g'oyaviy kurash, xususan, matbuot sahifalarida avj olib ketdi. 1917-yil 10-sentabrda Toshkentda Butunturkiston musulmonlarining qurultoyi ochildi. "Sho'roi Islomiya" tashabbusi bilan chaqirilgan ushbu qurultoy hokimiyatni ishchi, soldat va dexqon deputatlari Sovetlariga berishga qarshi chiqdi. Ushbu qurultoyda qabul qilingan rezolyusiyalarda milliy demokratiya o'zi tutadigan yo'lning muhim asoslarini birinchi marta qat'iy qilib aytdi: hukumat demokratik siyosat yurgizadigan bo'lsa, ana shundagina musulmonlar bu hukumatda ishtirok etadilar. Ikkinchi qurultoyda faqat Milliy Markaz-Turkiston musulmonlari Markaziy Kengashi mintaqadagi tub erli aholi manfaatlarini himoya qilishi mumkin degan fikr qat'iy qilib qo'yildi. 1917-yil 20-sentabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston va Qozog'iston musulmonlarining qurultoyi "ulamochilar" bilan "Sho'roi islomchilar" o'rtasidagi uzoq va qizg'in baxslarga qaramay, nihoyat, kelishish va murosasini topdi. Qurultoyda "Sho'roi Islomiya", "Sho'roi ulamo", "Turon" va boshqa siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yo'li bilan butun Turkiston mintaqasi uchun umumiy bo'lgan "Ittifoqi musulmin" degan siyosiy partiya tuzishga qaror qilindi.

Turkistonda sovet tuzumining o'rnatilishi, bolsheviklarning mustamlaka va shovinistik siyosati 1917-yil 25-oktyabrda (yangi sana bilan 7 noyabrda) qurol kuchiga tayangan V.I. Lenin boshchiligidagi bolsheviklar (kommunistlar) Petrogradda muvaqqat hukumatni ag'darib tashlab, hokimiyatni zo'ravonlik yo'li bilan egallashdilar. Rossiyamng markazida yuz bergan voqealarning aks-sadosi oradan ko'p o'tmay Turkistonga ham etib keldi. 28-oktyabrda Toshkentning yangi shaharida rus ishchilari va soldatlari bolsheviklarning qutqusi bilan qurolli to'qnashuvlarni boshlab yuborishdi. Ular general Korovichenko qismlaridan ustun keldilar. 1 noyabrda Korovichenko va muvaqqat hukumatning Turkiston ko'mitasi

qamoqqa olindi. Toshkentda zo'ravonlik yo'li bilan sovet hokimiyati o'rnatildi. Hujjatlarning guvohlik berishtcha, 1917-yilning kuziga kelib, ulka shaharlari, viloyatlari va uездlarida aholining hokimiyatni sovetlarga o'tishini talab qiluvchi faol chiqishlari kuzatilmagan. Aksincha, joylardan kelib turgan xabarlar va telegrammalarda muvaqqat hukumatni qo'llabquvvatlash haqida gapirilar ekan, bolsheviklar va boshqa bosqinchilarning hokimiyatni sovetlarga berish haqidagi talablari fosh etilar, mamlakat taqdirini hal qiladigan ta'sis majlisini chaqirish g'oyasi qo'llabquvvatlanardi. Demak, 1917-yil noyabr oyining boshida bolsheviklar faqatgina qurol kuchiga tayangan holda Toshkent shahrida hokimiyatni quliga kiritishdi. Bu holni arxivlarda saqlanib qolgan o'sha davrga oid ko'plab rasmiy hujjatlar ham isbotlaydi. Turkiston Respublikasi rahbarlarida biri keyinchalik quyidagi fikrni e'tirof etishga majbur bo'lgan edi: "Turkiston bir necha o'n yillar mobaynida chorizm mustamlakasi bo'lib keldi va bu hol barcha ijtimoiy kayfiyat va munosabatlarda o'zining o'chmas muhrini qoldirdi. Samoderjavie tomonidan olib borilgan mustamlakachilik kayfiyati va siyosati amaldorlar va xizmatchi unsurlardan tashqari hatto, rus temir yo'lhilariga ham o'z ta'sirini o'tkazgan edi. Shundan ma'lumki to'ntarish ham, sovet hokimiyatini ham bu erda faqat rus kishilari amalga oshirdi. Tub aholidan esa, mustamlakachi hokimiyatga aloqador kishilargina, unda qatnashishi mumkin bo'lib, tub aholining qolgan qismi uchun bu g'oyalar begona va tushunarsiz edi", 1917-yil 15-22 noyabrda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan o'lka rus ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining XII sezdida 15 kishidan iborat hukumat Turkiston o'lkasini Xalq Komissarlari Soveti tuzildi. Unda 8 o'rin so'l eserlarga, 7 o'rin bolsheviklar bilan maksimalistlarga berildi. Biroq hukumat faqat rusiyzabon evropaliklardan iborat bo'ldi. Turkiston Xalq Komissarlari Soveti (XKS) raisi lavozimini kasbi chizmachisi bo'lgan bolshevik F. Kolesov egalladi. Harbiy komissar qilib, izvoshchi Perfilev, boshqa komissarlik lavozimlariga ham shunga o'xshash kelgindilar tayinlandilar. Hukumat tarkibiga tub aholi vakillaridan bitta ham vakil kiritilmadi. Bu tasodifiy hol emas edi, albatta. Turkistonda so'l inqilobiy siyosiy guruhlar, ularning namoyandalaridan tuzilgan hukumat, birinchi galda bolsheviklar mohiyatan chorizm mustamlakachilik siyosatiga amal qildilar. Shu bilan birga oktabr to'ntarishidan keyin Rossiyada bo'lgani singari, Turkistonda ham inqilobiy aqidalarga, eng avvalo sinfiylik tamoyillariga amal qilindi. Mulkdorlar ekspluatator va ezuvchilar; Milliy ziyolilar, o'qimishli, obro'-e'tiborli xalq vakillari-milliy burjuaziya korchalonlari va malaylari; Islom dini rahnamolari-reaksiya oqimi deb, ularga qarshi ayovsiz kurash boshlab yuborildi. Turkiston o'lkasidagi dastlabki sovet hukumatining ziddiyatli tarkibi mintaqada evropalik aholi hukmronligini mustahkamlashga qaratilgan edi. Yo'qotilishi intizorlik bilan kutilgan mustamlakachilik, yangicha asosda boshlanib ketdi. «Turkistondagi mustamlakachilik hatto, sovet hokimiyati taraqqiyotining butun bir yo'nalishini belgilab berdi», -deb keyinchalik tan olgan edi g. Safarov. Mahalliy millatlarni siyosiy jarayonga aralashtirilmaganligi o'lka xalqlarining sovet hokimiyatiga bo'lgan ishonchsizligini yanada kuchaytirdi. Hatto, Turkistondagi rus

aholisining demokratik qatlamlari ham bolsheviklar va so'l eserlarning bunday makkorona siyosatiga qarshi chiqdilar. Hukumat tuzishda ulug'davlatchilik shovinizmi aqidalariga amal qilinganligi yangi hokimiyatning siyosiy faoliyatini oldindan belgilab berdi. Hokimiyat bolsheviklar qo'liga o'tishi bilan o'lkada muvaqqat hukumatning barcha bo'g'inlari tugatilib, o'rniga avvalo jazo organlari va sovet boshqaruv tizimi o'rnatildi. Bu tasodifiy hol bo'lmagan. Bolsheviklar hukmronligi zo'ravonlik o'rnatilgandagina saqlanib qolishi mumkin edi. Shuning uchun ham, Turkiston XKS 1917-yil 28 noyabrda o'lkada qizil gvardiya bo'linmalarini tuzish haqida qaror qabul qiladi. Bu bo'linmalar sovet tuzumi va bolsheviklarga qarshi ko'tarilgan dastlabki ongli chiqishlarni bostirishda faol ishtirok qildilar. Shu vaqtning o'zida Butunrossiya Favqulodda komissiyasi (cheka) organlari va inqilobiy tribunallar tashkil etildi. Proletariat diktaturasining bu jazo organlari ozodlik va demokratiyani bo'g'ishda, to'g'ri fikrlaydigan kishilarni qatag'on qilishda muhim qurol bo'ldi va Vatanimizning tarixida o'zining mash'um asoratlarini qoldirdi.

Turkiston XKS 1917-yil oxirlarida o'z qarori bilan "Sho'roi Islomiya" va boshqa mahalliy demokratik tashkilotlarni tarqatib yubordi. Bu tashkilotlarning rahbarlari keyinchalik Turkiston Muxtoriyati hukumatiga qo'shildilar, ayrimlari sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatiga g'oyaviy rahnamolik qildilar. Shunisi xarakterliki, "Sho'roi ulamo" tashkilotining Toshkent sho'basi faqat 1918 yil 13 mayda yopildi. Shunday qilib, dastavval Rossiya markazida qaror topgan sovet tuzumi Turkistonda ham o'rnatildi. Zo'ravonlik va xalqlarni ezishga qaratilgan sovet siyosati o'zining ilk kunlaridan boshlab, Turkistondagi tub xalqlarga nisbatan mustamlakachilik zulmini yuritdi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik tizimi sovet Rossiyasi davrida yanada takomillashtirildi.

6. Jadidchilik harakatining paydo bo'lishi. Jadid milliy xalq maorifi, milliy matbuoti, adabiyoti va san'ati. O'zbekiton birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "jamiyat taraqqiyotining asosi, uni muqarrar halokatdan qutqarib qoladigan yagona kuch - ma'rifatdir". Darhaqiqat, ma'rifat dunyoni obod va ozod etishga, insonni jaholat va xurofot botqog'idan olib chiqib ketishga, uning ma'naviy iqtisodiy muammolarini hal etishga qodir bo'lgan yagona va qudratli kuchdir. "Asrimiz boshida Turkistonda kechgan voqealarni bir eslang, - deb yozadi Yurtboshimiz. Nega bu o'lkada o'sha yillari ma'rifatchilik harakati har kachongidan ham kuchayib ketdi? Negaki, chor Rossiyasi asoratiga tushib qolib, butkul tanazzulga yuz tutgan o'lkani uyg'otishga, xalqning ko'zini ochishga faqat ma'rifat orqaligina erishish mumkin edi. Ma'rifatparvarlik biz uchun bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q, yo'qotmaydi ham. Aql-zakovatli, yuksak ma'naviyatli kishilarni tarbiyalay olsak, oldimizga qo'ygan maqsadlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyotlarga erisha olamiz, yurtimizda farovonlik va taraqqiyot qaror topadi" Turkistonda jadidchilik harakati o'z-o'zidan paydo bo'lgani yo'k, albatta. Uning vujudga kelishi uchun ma'lum bir ob'ektiv sharoit va sabablar

mavjud edi. XIX asr o'rtalari va XX asr boshlarida jamiyatda yangilanish zarurati tug'ildi. Bir qator ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy muammolar paydo bo'ldi. Ularni hal etish uchun bel bog'lagan bir guruh ziyolilar xalq orasida "jadidlar" nomini oldi. Kishilik jamiyatining ko'p asrlik tarixida xilma-xil harakatlar, ta'limot va siyosiy oqimlar mavjud bo'lgan. Bularning zahirida adolatli, fuqarolarning tengligi asosiga qurilgan, insonparvar jamiyatni yuzaga keltirish uchun, zulm va zo'ravonlikdan, qullik va istibdoddan, tengsizlik va jaholatdan qutulish uchun tinimsiz izlanish istagi yotgan. Jumladan, XIX asrda G'arb mamlakatlarida boshqa ta'limotlar bilan bir qatorda marksizm ta'limoti ham tug'ilib, uning rahnamolari asrlar davomida intilib kelingan har jihatdan mukammal jamiyat qurish orzusini ro'yobga chiqarish uchun ilmiy asoslar ishlab chiqishga harakat qilganlar. Bu ta'limot zahirida sinfiy kurash nazariyasi yotardi. Marksizm ta'limotiga ko'ra, kishilik tarixi sinfiy kurashlar tarixidan iborat bo'lib, ideal jamiyat mazlum omma - boyliklardan mahrum etilgan yo'qsullar (proletariat)ning hokimiyatni o'z qo'liga olishlari natijasida barpo etiladi. Bu ta'limotga suyanib qurilgan sovet jamiyati XX asrning so'ngiga kelib, o'zidan qonli iz qoldirdi, xolos. Sababi, proletariatning rahnamosi hisoblangan kommunistlar firqasi boshqa sinf va firqalarni o'zining dushmani, deb bildi va ularni jismonan yo'q qilishga kirishdi. Dahshatli tomoni shundaki, bu ta'limot jamiyatning tarkibiy hujayrasi bo'lgan oilada otaning farzandga, akaning ukaga dushman bo'lib qolishiga sharoit yaratdi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Kavkaz va Ozarbayjonda jadidchilik harakati vujudga keladi. Bu hududda, ayniqsa, neft sanoati tez sur'atlar bilan rivojlanib, dunyo miqyosida mashhur "Nobel", "Rotshild", ""Siemens" kabi shirkatlar ochilgan, Kokorev, Shibaev, Benkendorf kabi rus sarmoyadorlari ham o'z ishlarini boshlagan edilar. Buning natijasida, hududga yangi texnologiya va boshqa turdagi yangiliklar tez sur'atda kirib keldi. Natijada, 1897 yilda Ozarbayjonda yashagan 1.805.788 aholidan 26.637 kishi neft sanoatida xizmat qila boshladi. Vujudga kelgan yangilanish harakati din ahlining keskin qarshiligiga uchradi. Evropa ta'sirida etishgan bir qancha Ozarbayjon ziyolilari nasroniylikni targ'ib etishda ayblandilar. Shunga qaramasdan, XIX asrning ikkinchi yarmida Abbosquli og'a Boqixonli, Mirza Fatali Oxundov, Hoji Sayyid Azim Shirvoniy va Hasan malikzoda Zardobiy kabi ma'rifatparvar siymolar etishib chiqdilar. Bu ziyolilar, birinchi navbatda, maorif, matbuot va teatr sohalarida islohotlar amalga oshirishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yidilar va shu yo'nalishda ma'lum bir muvaffaqiyatlarga ham erishdilar. Jadidchilik Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy harakat. Jadidichilik dastlab 19-asrning 80-yillarida Krimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida Qrim tatarlari o'rtasida vujudga keldi. Jadidichilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib etgandilar. Jadidichilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi.

Jadidchilikning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-16; 1917-20; 1921-29 yillarni o'z ichiga oladi.

Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va Amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va G'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi. Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlar bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi. Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, mahkama jarayonida qozilar bo'yniga xoch taqtirishgacha borildiki, erli aholini bu xilda tahqirlash hollari mustamlakachilarning bedodligini yaqqol ko'rsatardi. O'sha davr ahvolini Muhammadali xalfa Sobir o'g'li (Dukchi eshon) xalqqa qarata o'z "xitobnoma"si (1898) da yaxshi bayon qilgan.

Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari — hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish — siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar. Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi.

Jadidlar orasidan etuk olimlar, sanoat va ziroatchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari etishib chiqib, yurtning obod va Vatanni mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda fidoyilarcha kurashdilar. Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo'nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish; turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gaz. va jur.lar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish. Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdirdagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi.

Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari quyidagilar edi: Turkistonni o'rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma'rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiey monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish. Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarkand va Xivada hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlarini

tomonidan ochilgan madaniy-ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Saidahmad Siddiqiy—Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo'jaev (Ubaydulla Xo'jaev), Toshpo'latbek Norbo'tabekov (Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo'jaev, Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Abdulvohid Burhonov, Sadriddin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza, Cho'lpon, Isxoqxon ibrat, Muqammadsharif So'fizoda (Farg'ona vodiysi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboxxun Salimov (Xorazm) turardi.

Turkiston mintaqasidagi jadidchilik harakati, tarqalish joyi va yo'nalishiga ko'ra, uchga bo'linadi: 1) Turkiston, 2) Buxoro va 3) Xiva jadidchiligi.

Turkiston jadidlari bilan Buxoro va Xiva jadidlari o'rtasida bir muncha tafovut bor. Turkiston o'lkasidagi Jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qildi. Ular chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, chorizmning xom ashyo manbaiga aylantirilgan Turkistonning dastlab Muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chikdilar.

1) Buxorodagi jadidchilik Turkistondagiga nisbatan og'ir ijtimoiy-siyosiy sharoitda yuzaga keldi. Uning tarkibi asosan Buxorodagi shahar aholisining taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, mullavachchalar, mayda do'kondorlar va ma'murlar, hunarmandlar, savdogarlardan iborat edi. Jadidlarning dehqonlar va askarlar o'rtasida nufuzi avvaliga past bo'lgan. Jadidlar iqtisod va boshqaruv sohasida bir qator talablar, chunonchi, soliqlarni kamaytirish talabi bilan chiqishdi. Ular dastlab Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilmoqchi bo'lishdi. Buxoroda vobkentlik dehqon Jo'raboy ilk yangi usul maktabini ochgan edi. Buxorodagi jadidchilik harakatiga ayrim johil mullalar, har qanday yangilik va islohotlarning dushmani bo'lgan qadimiylar oqimi qarshi chiqdi. 20-a. boshlarida Buxoro jamiyati 2 guruhga: Ikrom domla rahbarligidagi taraqqiyparvarlar va Mulla Abdurazzoq boshchiligidagi qadimiylarga bo'lingan edi. 1908 y. "Buxoroi sharif shirkati" tuzilib, darsliklar nashr etish va kitob savdosi bilan shug'ullandi. Ahmadjon Hamdiy (Abusaidov), Usmonxo'ja Po'latxo'jaev (Usmon Xo'ja), Homidxo'ja Mehriy, Abdulvohid Burhonov, Abdulqodir Muhiddinov, Sadriddin Ayniy, Abdurahmon Sa'diy shirkatning tashkilotchilari edi. 1909 yil dekabrda jadidlar Buxoroda "Tarbiyai atfol" ("bolalar tarbiyasi") maxfiy jamiyatini tuzishdi (asoschilari: Abdulvohid Burhonov, Homidxo'ja Mehriy, Ahmadjon Hamdiy, mukammil Burhonov, Hoji Rafe). Bu jamiyat turkistonlik va buxorolik yoshlarni Istanbuldagi "Buxoro ta'mimi maorif jamiyati" bo'limiga o'qishga jo'natdi. Xorijdagi ta'lim yoshlar dunyoqarashida tubdan burilish yasadi. Jadidchilik Buxoro va Turkistonda bir vaqtda boshlangan bo'lsa ham, amirlikdagi og'ir muhit uning taraqqiyotini

tezlashtirdi. 1910 y.dan boshlab Buxoroda jadidchilik harakati tashkiliy Tue oldi va "Tarbiyai atfol" maxfiy jamiyati asosida partiya tashkil topdi.

2) XX asr boshlarida Xivada shakllangan jadidchilik bir qadar boshqacharoq tarixiy shartsharoitda vujudga keldi. U bu erda asosan ikkita oqimdan iborat edi. Uning o'ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo-sanoat korxonalari egalari hamda yirik boylarning vakillarini o'ziga birlashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni Asfandie'rxonnsnt bosh vaziri Islomxo'ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o'ng oqimi o'z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar o'tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga keng yo'l ochib berishni maqsad qilib qo'ygan edi. Xivada Jadidchilikning so'l oqimi esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo'lib, qozikalon Boboxxun Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o'stirish maqsadini qo'yishgan edi. 1904 y. "jamiyati xayriya" tuzilib, uning ko'magi bilan Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi (1904 y. 10 noyab.). Xiva jadidlari ma'rifiy ishlar bilan kifoyalanib qolmasdan, xon tuzumiga qarshi kurash ham olib bordilar. Birinchi jahon urushigacha Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo'lmagan. Birok jadidchilik harakati Xiva xonligida katta ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanib, 1914 y. avgustda u partiya shaklini olgan.

1904-05 yillardagi rus-yapon urushi, 1905-07 yillarda bo'lgan 1-rus inqilobi, 1905-11 yillardagi Eron inqilobi, 1908 yil Turkiyada bo'lgan yosh turklar inqilobi jadidlar dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jadidlar o'z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr truppalari tevaragida to'planishar edi. Ularning ko'pchiligi shu davrning ko'zga ko'ringan ijodkorlari — shoiru yozuvchilar edi. Ular o'z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyot davr voqealariga hamohang bordi. 1910-yillardayoq ma'rifat va ozodlik g'oyalari uning Markaziy mavzuiga aylandi. Adabiyotga "millat" va "Vatan" tushunchalari kirib keldi. Milliy she'rlarga rag'bat kuchaydi. Yangi zamonaviy dostonchilik maydonga keldi, publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarkrri, Mirmuhsin) rivojlandi, realistik proza shakllandi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti O'zbekiston mustaqilligidan keyin haqli ravishda milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti deb davrlashtirildi. Adabiyotdagi bunday uyg'onish, ayni vaqtda, shu davr madaniy hayotida ham ro'y berdi. Jadidlar o'zbek xalqi hayotiga tom ma'nodagi milliy teatrik olib kirdi. Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo'lga qo'yila boshlandi. Evropa ko'povozli musiqa sanati bilan tanishgan jadidlar o'zbek an'anaviy musiqa uslublarini ham isloh qilishga da'vat etishgan. 1919 yilda Toshkentning eski shahar qismi (hoz. "Turon" kutubxonasi yonidagi bino) da jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo'limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san'at vositasi bilan millat kadrini ko'tarish, san'atning deyarli barcha turlarini

yuksaltirishga intildilar ("O'zbekiston Respublikasi" maxsus jildining tegishli bo'limlariga — adabiyoti, teatri, musiqasiga Jadidchilikning aksar vakillari yoshlarga dastavval liniy ta'lim bilan bir katorida dunyoviy fanlarni o'qitish masalasini kun tartibiga qo'ydilar. Ular musulmon maktablarining ta'lim usuli va dasturlarini isloh qilib, yangicha usuldagi maktablarni ochdilar. Behbudiy, Munavvarkrri, A. Burhonov, A. Avloniy va b. yangi usul maktablari uchun darsliklar yozib, nashr etishgan.

Jadid milliy xalq maorifi. Jadidlar faqat maqola yozish bilangina kifoyalanib qolmadi, balki har qanday qiyinchilik va tazyiqlarga qaramay, usuli savtiya maktablarini ochishga harakat qildilar. Ularning maktab va ta'lim tizimini isloh etish yo'lidagi harakatlari markazida dastlab ibtidoiy maktablar turdi. Buxorolik Niyoziy Rajabzoda ismli muallim "oyna" jurnalining 1914 yil 38-sonida e'lon qilgan "ibtidoiy maktablarimizning tartibsizligi yoxud taraqqiyni yo'li" degan maqolasida ibtidoiy maktabni isloh etish fikrini olg'a surib, bunday yozdi: "dunyoda mavjud Millatlar taraqqiyni-ibtidoiy maktabdan boshlarlar. Haqiqatan, taraqqiy va taolo uchun birinchi yo'l va asos maktabdur. Maktab isloh qilinsa, umum ishlar isloh va tartibga kirdi, deb bo'ladir. Chunki, kamroq bo'lsa ham, isloh qilingan maktabdan chiqqan bolalar islohpavar bo'ladurlar". Muallimning bu so'zlarida jadidlarning orzu-intilishlari bilan bog'liq katta haqiqat bor. Jadidlar, umuman, dunyoviy bilimlarni egallagan avlodni emas, balki jamiyatni isloh etuvchi avlodni tarbiya etishni o'z oddilariga maqsad qilib qo'ydilar. Niyoziy Rajabzoda bu avlodni "islohpavar" avlod deb atagan va bunday avlodni tarbiyalash uchun dastavval boshlang'ich (ibtidoiy) maktabni isloh etish lozimligini aytgan. N. Rajabzodaning ma'lumot berishicha, ibtidoiy maktab insonlarning eng qadimgi "maoifxonasi" bo'lib, unda "zaruriyati diniya, odob, axloq, o'quv, qiroat va xurufot darslari" olib borilgan. Bu darslarda olgan sabog'i bilan ko'zi ochilgan bolani qanday yo'l bilan, qanday maslak bilan etaklasa, uning shunday yo'l va shunday maslak bilan borishi shubhasiz. Shuning uchun, uning fikriga ko'ra, ibtidoiy maktabga alohida e'tibor berish lozim. Niyoziy Rajabzoda ibtidoiy maktab to'g'risidagi qarashlarini bayon etgach, bunday umumlashma fikrga keladi: "ilmu ma'rifatsiz hech bir millat muborizayi hayot maydonida turolmas. Xoh ul millat millati hokim va xoh millati mahkuma bo'lsun, ilmu ma'rifatdan mahrum bo'lganligi uchun boshqa san'at va hunar sohibi bo'lgan millatlarning oyog'i ostida ezilurga majbur bo'latur. Chunki, ziroat, sanoat, tijorat kabi lavozimoti insoniyatning vujudga kelmog'i maktab, madrasalarning tartiblik darslarining zamon va makonga muvofiq bo'lganligidandir". N. Rajabzodaning fikr va mulohazasiga ko'ra, agar mahkumlik sifati bilan yashayotgan Millatlar o'zlarining din va milliy xususiyatlarini yo'qotmasalar, davlat va boylikka ega bo'lishlari ham mumkin.

Samarqand viloyatlari shahar va uездlaridagi aholi, maktab va madrasalardagi talabalar soni statistik ma'lumotlarda keltirilgan. Bu jadvaldagi ma'lumotlarga qaraganda, o'sha vaqtda viloyatdagi musulmonlarning har yuzidan uch nafari,

ruslarning esa har yuzidan 16 nafari o'qigan. Bundan tashvishga tushgan jurnal idorasi: "...mundan biz, musulmonlarning o'qimaganligimiz" bilinadi, deb Payg'ambarning "ilm Xitoyda bo'lsa-da talab qilingiz", "talabi ilm har musulmon er va xotunga farzdur", "ilmni beshikdan qabrgacha talab qilingiz", degan hadislarini mushtariylariga eslatadi. Aholining bu darajada kam qismining maktab va madrasalarda o'qiyotganidan tashvishlangan jurnal idorasi "oyna"ning o'sha sonida "Turkistonlilarga xitob" sarlavhasi ostida quyidagi murojaatnomani e'lon qilgan: "Ey, musulmonlar, birodarlar! Bizlarga chalishmoq vaqti etmadimi? Bu qadar jaholatga botdikmiz-da etmasmi? Emdi moziyimiz ila istiqbolimizi o'ylamoq kerak. Biz, turkistonliklar qadar orqada qolgan hech bir millat qolmadi. Afriqo vahshiylarida bizdan ilgaridurlar. Biz boshqa millatlardan ibrat olayluk-da, o'zimizni erkimizni bilmoqchi ijtihod etaylik. Millatimiz ehtiyojini va millat ishlarini to'g'ri yo'lga solmakg'a harakat edalim. Vatan ishlarimiz har turli erdamda bo'linalim. Jaholat va safolatdin millatimizni qutqarmoqg'a cholishalim. Maktab madrasa ochmakg'a, jamiyat va shirkatlik tijoratxonalari ta'sis etmoqg'a harakat etalim. Rusiya, Ovrupa, Misr va Istanbulg'a talaba yubormoq kerakdur. Ey, turkistonli musulmonlar, birodarlar! Ko'zingizni oching, majalla va jaridalarg'a boqub, dunyoni biling, jaholat ichinda g'arq o'lmish o'lan Vatandosh va millatdoshlarimizni qutqarmoq kerakdur". Turkiston talabalarining Istanbuldan yo'llagan bu murojaatnomalari o'lkadagi o'qish-o'qitish ishlari ahvoli statistik ma'lumotdan ham dahshatli ekanidan shahodat beradi. Biz uchun bu murojaatdagi muhim narsa shundaki, unda ma'rifat xalq uchun jaholatdan qutulish, najot, badavlat va boy, madaniy turmushga etish vositasi sifatida to'g'ri talqin qilingan. Jadidlar o'sha davrda o'qib, ma'lumotim bo'lgani orqasidan yuqori martabalariga erishgan kmshilarni targ'ib-tashviq qilishga ahamiyat berdilar. Shunday kishilardan biri, samarqandlik Kamoliddin Xanif to'ra bo'lib, u avval shahar maktabi, so'ngra seminariya - Toshkentdagi dorulmualliminda o'qigan va shuning natijasida Xo'jand uezdiga pristav bo'lish darajasiga erishgan.

Jadid milliy matbuoti, adabiyoti va san'ati. Milliy matbuot davr taqozosi bilan zarurat va millat extiyojiga aylanishi hamda tarixda ilk bor paydo bo'lishi. Toshkentda chop etilgan gazetalar: "taraqqiy" (Ismoil Obidiy, 1906), "Xurshid" (Munavvarqori, 1906), "Tujjor" (Saidkarimboy Saidazimboev, 1907), "Sadoi Turkiston" (U. Asadullaxo'jaev, 1914), "najot" (Munavvarqori, 1917), "Sho'roi Islom" (Abdulla battol, 1917) va boshqalar. Toshkentda chop etilgan jurnallar: "Al-isloh" (Abdurahmon sayyoh, 1915-1918), "chayon" (1917), "Izhorul haq" (Mulla Sadriddinxo'ja mufti, 1918), "Al izoh" (1917-1918); Farg'onada chop etilgan gazetalar: "Sadoi Farg'ona" (Obidjon Mahmudov, 1914), "Farg'ona nidosi" (1917), "tirik so'z" (1914); Buxoroda chop etilgan gazetalar: "Buxoroi Sharif" (Mirjalol Yusufzoda, 1912-1913), "Turon" (G'iyosmaxsum Husayniy, 1913); Samarqandda chop etilgan gazetalar: "Samarqand" (M.Behbudiy, 1913), "Hurriyat" (1917), "oyna" jurnali (1913-1915); Qo'qonda: "el bayrog'i" (B.Soliev, 1917), "tirik so'z"

(o.Mahmudov, 1915) gazetalari, "Kengash" (Hamza Hakimzoda, 1917), "yurt" (Ashurali Zohidiy, 1917) jurnallari chop etilishi.

Jadidchilik harakati davomida ularning o'z matbuoti shakllandi. Jadidlar Toshkentda 1905-06 y.larda "taraqqiy" (muharriri — Ismoil Obiliy), "Xurshid" (muharriri — Munavvarqori), 1907-08 y.larda "Shuhrat" (muharriri — A. Avloniy), "Osiyo" (muharriri — Ahmadjon Bektemirov), "Tujjor" (muharriri — Saidkarimboy Saidazimboy o'g'li), Buxoroda 1912 y.da "Buxoroyi sharif" (muharriri — Mirzo Jalol Yusufzoda), "Turon" (muharriri — G'iyos Maxsum Husayniy), Samarqandda 1913 y.da "Samarkand" (muharriri — M. Behbudiy), Toshkentda "Sadoyi Turkiston" (muharriri — Ubaydulla Xo'jaev), Qo'qonda "Sadoyi Farg'ona" (muharriri — Obidjon Mahmudov) gaz.lari va Samarqandda 1913— 15 y.larda "oyina" (muharriri — M. Behbudiy), Toshkentda 1915 y. "Al-isloh" (muharriri — Abdurahmon Sodiq o'g'li) jur.larini nashr qilishdi. Shuningdek, 1917-18 y.larda Toshkentda "najot" (muharriri — Munavvarkri), "Kengash" (muharrirlari — Ahmad Zakiy Validiy va Munavvarqori), "Turon" (muharrirlari — M. Afandizoda, A. Avloniy), "ulug'Turkiston" (muharriri — Kabir Bakirov), "Shuroy Islom" (muharriri — Abdulla battol), "Turk so'zi" (muharriri — Temirbek Xudoyorxonov), "Turk eli" (taxriry'ati), Samarqandda "Hurriyat" (muharrirlari — Mardonqul Shohmuhammadzoda, Akobir Shomansurov, Fitrat), Qo'qonda "tirik so'z" (muharriri — Obidjon Mahmudov), "el bayrog'i" (muharriri — Bo'lat Soliev) gaz.lari va "Kengash" (muharriri — Hamza), "yurt" (muharriri — Ashurali zohiriy) jur.lari chop qilindi. Matbuot millat dilidagi gaplarni o'z saqifalariga ko'chirish bilan kifoyalanmay, qanday ishlarni birinchi navbatda amalga oshirish masalasini o'rta qo'ydi. 1909 yilda Toshkent yosh ziyolilari tomonidan "jamiyati xayriya" tashkil etildi. Mahalliy yoshlardan davlat mahkamalarida, sanoat, tijorat sohasida ishlaydigan mutaxassislar tayyorlash, kambag'al musulmonlarga madaniy-ma'naviy yordam ko'rsatish masalasi qo'yildi. Bu millatning boshqa xalklar ichiga singib ketmasligi yo'lida ko'rilgan tadbirlar edi. Bu davrda jadidlar ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida ko'rindilar. Xalq ularda o'z himoyachilarini qis etdi. Sirdaryo viloyatidan Peterburgda o'tadigan Davlat dumasiga a'zolikka saylangan Abduvohidqori Abduraufqorievga Toshkent, Chimkent va b. joylarning aholisidan 12 moddadan iborat talabnomani Davlat dumasiga topshirish Yuklandi. Bu hujjatda ko'pgina ijtimoiy talablar ko'rsatilgan edi. Abduvohidqori 1907 yil 20 Fevral -3 iyunda Peterburgda Sadri Maqsudiy (1879-1957), Muso Jorilloh, Alimardon To'pchiboshev kabi musulmon ziyolilari bilan tanishib, musulmon fraksiyasining raisi Biglovga Turkiston xalqi dardini etkazdi. Biroq Abduvohidqori, oradan ko'p o'tmay, qamoqqa olindi va Tulaga surgun qilindi. Shu tarzda, jadidchilik harakati 1906-16 yillarda o'zining asosiy yo'lini belgilab oldi. Jadidlarning nashrlari xalqni yangi davr boshlangani bilan tanishtirar ekan, o'zligini anglab, uyushishga chakirdi. O'lka moddiy va ma'naviy boyliklari talanayotganini oshkor qildi. Cho'lpon she'r va maqolalarida mustamlakachilarning asl qiyofalarini ochib tashladi. Mashhur

advokat u. Xo'jaev oliy o'quv yurtini tashkil etish, soliqlarni tartibga solish, bolalar tarbiyasiga jiddiy e'tibor berish masalasini bayon qildi. Lev Tolstoy bilan fikrlashish chog'ida mashhur yozuvchini yon berishga majbur etgan u. Xo'jaev chor hukumati ma'murlarining poraxo'rliги va zolimligini fosh etib, ayrimlarini davlat ishidan chetlatishga erishdi. Musulmon aholisiga amaliy tarzda yordam berib, mavjud hokimiyat qonun-qoidalarini tushuntira bordi.

Jadid matbuoti o'z vakillarining fikrlarini e'lon qilar ekan, xalqni "har vaqt g'aflat uyqusidan uyg'otuvchi" "millat ongining ochqichi" ekanligini namoyon etish bilan birga Turkiston xalqini hur fikrlashga va katta siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda "Erk", "Turon", "o'qituvchilar jamiyati" kabi uyushmalar paydo bo'ldi. Munavvarqori aytganidek, "ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haququklarini ovrupoliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi". Jadidlar bu davrda "Ozodlik, tenglik va adolat" shiori ostida ishladilar. Ularning 1916 yil mardikorlikka olish voqeasiga munosabati g'oyatda e'tiborga molikdir. Mardikorlikka olish — birinchi jahon urushi ketayotgan joylardagi ishlarga turkistonliklarni jalb qilish oq podshoning 1916 yil 25 iyun farmoniga muvofiq amalga oshirildi. Bu kutilmagan tadbir, birinchidan, 1865 y. shartnomasiga zid edi. Ikkinchidan, general Kuropatkin (1848— 1925) ning xulosasiga karaganda, "aholi va ma'muriyat turar joydan tashqaridagi ishlarga mutlaqo tayyorlanmagan va bunday shoshilinch amalga oshirilgan tadbir og'ir tartibsizliklarni keltirib chiqargan". Aholi uchun ana shunday musibatli paytda jadidlarning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan u. Xo'jaev ("Turkiston mardikorlikka olish qo'mitasi" raisi) va millatparvar boy Mirkomilboy Mirmo'minboev Rossiya jamoatchiligining e'tiborini bu masalaga jalb etish, farmonni bekor qildirish uchun Peterburgga yo'l oldilar. Davlat dumasining 1916 y. 13 va 15 dekabr kunlari o'tgan majlisida Nikolay II ning 25 iyun farmoni Rossiya imperiyasining qonunchiligida ko'rsatilgan hollarga zid ravishda qabul qilingani tan olindi. Farmon Dumada muxrkama kilingunga qadar iyun—avgust oyida jadidlar harakati orqali bir necha eshelon to'xtatib qolindi. Jadidlarning mardikorlarni kaytarishga urinishlari 1917 y. Fev. inqilobi boshlanishi bilan to'la amalga oshdi. Bu hodisa el orasida ularning obro'sini ko'tardi. Mazkur holat jadidlar ma'rifatparvarlikdan siyosiy kurashga allaqachon o'tganliklarini bildirar edi.

1917 yil Jadidchilik harakati o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Fevral inqilobidan so'ng o'zbek, tatar va qozoqlar birlashishga axd qiladilar va "Turon" uyushmasi zaminida "Shuroy Islomiya" jamiyati tuzildi (asoschilari Munavvarqori, Abduvohidqori Abduraufqoriev, u. Xo'jaev). 1917 yil 14 martda ish boshlagan bu jamiyat qishloq va shaharlarga targ'ibotchilar yuborib, ozodlik, tenglik haqida tushuntirish olib borish, saylov to'g'risida ma'lumot berish bilan shug'ullandi. Uning dasturini Munavvarqori yozgan edi. Jadidlar joylarda "Shuroy Islomiya" tizimi

yaratilishining tashabbuskori bo'ldilar. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish harakati Turkiston mustaqilligi uchun kurashga aylandi. Turkiy xalqlarni birlashtirish g'oyasi kun tartibidan mustaxkam o'rin oldi. O'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, boshqird, tatar, turkman kabi negizi bitta xalqlarni birlashtirish va shu asosda Federativ yoki muxtoriyatli davlat qurish masalasi bo'y ko'rsata bordi. Ammo, Munavvarqori so'zi bilan aytganda, ko'pgina kishilar jumhuriyat bilan muxtoriyat o'rtasidagi farqni tushunmagan edi. Xususan, Turkiston namoyandalari chin ma'nodagi respublikani barpo etish va uning davlat tarkibini tashkil etishga to'liq tayyor bo'lishmagan. Qozoq va boshqird namoyandalari — Mustafo Cho'qay, Zakiy Validiy va b. Peterburg ularga hech qachon mustaqillik ham, muxtoriyat ham bermasligini sezgach, Turkistonga kelib, mahalliy jadidlar bilan birga ish boshladilar.

Toshkentda "Sho'roi Islomiya", "Turon", "Sho'roi ulamo", "Ittifoqi musulimin", Qo'qonda "G'ayrat", Buxoroda yosh buxoroliklar, Xivada yosh xivaliklardan tashqari, Samarqandda "Ittifoq", "Mirvaj ul-Islom", "Miftah ul-maorif" kabi tashkilotlar faoliyat ko'rsata boshladi. Bularning ijtimoiy-siyosiy yo'nalishini belgilashda Munavvarqori, u. Xo'jaev, M. Beqbudiy, A. Zohiriy, A.Z. Validiy, Mustafo Cho'qay, Fitrat, F. Xo'jaev, U. Po'latxo'jaev, Sherali Lapin, M. Mirmo'minboev, O. Mahmudov, Polvonniyoz hoji Yusupov, T. Norbo'tabekov va b. faollik ko'rsatdilar. "Sho'roi Islomiya"ning tashabbusi bilan 1917 yil 16-22 aprel kunlari butun Turkiston musulmonlarining 1-qurultoyi chaqirildi. Qurultoy ishtirokchilari bir qancha masalalar qatorida Turkiston o'lkasining davlat maqomi masalasini ham muhokama qildilar. 1-qurultoyda Turkiston o'lka musulmonlari Sho'rosi (Kraymussovet) — Milliy markazni tashkil etishga qaror qilindi. Milliy markazga rais bo'lib Mustafo Cho'qay, unga o'rinbosarlar qilib Validiy va u. Xo'jaev saylanadi. Bu esa tashkilotlarni birlashtirish bilan birga milliy ozodlik harakatini izga solib, tashkiliy jihatdan markazlashtirar edi.

Milliy markazning 1917 yil 12 iyunda bo'lib o'tgan yig'ilishida barcha jamiyat va uyushmalarning Markaziy musulmon deputatlari sho'rosiga bo'ysunishi haqida Nizom qabul qilinadi. Markazning maqsadi xalqning eng quyi qatlamlari — mardikor va dehqonlarga to'liq huquq berish va Turkiston musulmonlarini madaniy, ilmiy, iqtisodiy va g'oyaviy tarbiyalash edi. 1917 yil aprel—iyun oylari orasida jadidlar ko'pgina siyosiy masalalarni va ularga o'z munosabatlarini belgilab oldilar. Pirovardida hududiy muxtoriyat uchun siyosiy vaziyat pishib etilganini anglab etdilar. 1917 yil 1 — 11 mayda Moskvada bo'lgan butun Rossiya musulmonlarining 1-qurultoyi bergan turtki natijasida muxtoriyat masalasi yanada jiddiylashdi. 1917 y. 12-14 iyulda Farg'onada bo'lib o'tgan musulmon tashkilotlarining qurultoyida dasturiy masalalar ko'rib chiqildi. Unda "Turk adami Markaziyat (Federalistlar)" firqasining dasturi (maromnomasi) va 22 moddadan iborat Nizom i qabul qilindi.

1917 yil 17-20 sentyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston va Qozog'iston musulmonlarining qurultoyida "Shuroy Islomiya" va "Sho'roi ulamo", "Turon" va b. siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yo'li bilan "Ittifoqi muslimin" siyosiy partiyasini tuzishga kelishildi.

Turkistonni boshqarish shakli to'g'risidagi masala 1917 y. 26-28 noyab. da Qo'qonda bo'lgan Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda 4-qurultoyining diqqat markazida turdi. Muxtoriyat va mustaqillikni e'lon qilish fikrini hamma qo'llabquvvatladi. Turkiston Muxtoriyati hukumati (raisi — Muhammadjon Tinishboev, so'ngra Mustafo Cho'qay) tashkil qilindi. Fitrat, Cho'lpon, Hamza singari Otashqalb jadid shoirlari Turkiston Muxtoriyatini alqab, o'tli satrlar bitishdi.

1918 y. Fev.da Turkiston Muxtoriyati bolsheviklar tomonidan qonga botirilgach, jadidchilik harakati kuchli o'zgarishga uchradi. Sovet rejimi bilan murosa qilishni xoxlamagan Turkiston jadidlarining katta qismi istiqloqlolchilik harakati saflarida va yashirin milliy tashkilotlarda faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, ayrimlari sovet hukumati idoralarida ish boshlashga majbur bo'ldilar.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida ahvol sal boshqacharoq kechdi. 1920 yilda qizil armiya har ikki davlat hududiga bostirib kirdi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilib, jadidlar hokimiyat tepasiga kelishdi. Demak, 1920 yildan jadidchilik harakati o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga, ya'ni sovetlar bilan murosa yo'liga qadam qo'ydi.

1920 yil 1-7 sentyabrda Bokuda Sharq xalqdari qurultoyi chaqirildi. Qurultoyda qabul qilingan qarorlar Turkiston xalqlarining keyingi taqdirida muayyan rol o'ynadi. Unda Munavvarqori, Turor Risqulov, Cho'lpon, Sapimxon Tillaxonov, Rajab Muhamedov, Qudratilla Yunusov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Obidjon Mahmudov, To'raqul Jonuzoqov, Zayniddin qori Nasriddinov, Hoji Safo Jo'raboev, G'ozi Yunus kabi turkistonlik millat fidoyilaridan jami 90 kishi ishtirok etdi. Qurultoy ishida Turkiyadan kelgan va shaxsan Leninning o'zi yuborgan Anvar Posho ham qatnashdi. Birok, mazkur qurultoy bolsheviklarning Angliyaga qarshi qaratilgan do'q-po'pisasi ekanligi majlislarda ayon bo'ldi. Shu bois turkistonlik 40 nafar delegat qurultoy tugagach, o'zaro kengash o'tkazib, unda "Turkistondagi sovet hokimiyatiga qarshi tashviqot ishlari"ni avj oldirishga va "oktyabr inqilobining uch yilligi kunida umumxalq qo'zg'oloni ko'tarish"ga axd qildilar. Biroq, ularning bu rejasi to'liq amalga oshmadi.

Turkiston jadidlari faoliyati butun o'lkani qamraydigan, inglizlarning skauting maktab dasturiga yaqin dastur asosida ishlaydigan "Turon kuchi", "Turk kuchi", "Temur", "Izchilar", "Lochin" kabi guruhlarini tuzdilar. Bu guruxlar o'rta maktab ta'limi, hunar, san'atdan tashqari, harbiy mashqlar bilan shug'ullanib, sho'rolarga asosiy zarba beruvchi kuch sifatida ko'rina boshladi. 1920 yil sovet rejimi bu guruxlar faoliyatini tugatdi. Farg'ona va Toshkentdagi voqealar yakuni jadidlarning

umidlarini so'ndira olmadi. Ular Buxoro Respublikasi rahbarlari bilan bir yoqadan bosh chiqarib, ish boshladilar. Buxoroda jadid taraqqiyparvarlar firqasi tuzildi. Bu firqa dasturiga kura, davlatni jumhuriyat raisi (prezident) va parlament boshqarishi ko'zda tutilgan edi. 1921 yil 2-5 avgustda Buxoroda Validiy boshchiligida Turkiston milliy birligi tashkiloti tuzildi. U istiklolchilik harakatini jipslashtirishda muhim rol o'ynaydi. Turkiston milliy birligi tashkiloti bilan Munavvarqori rahbarligidagi "Milliy Ittihad" (1919 yili. tuzilgan) tashkiloti o'zaro hamkorlikda faoliyat ko'rsatdi. Har ikki tashkilotning asosiy maqsadi Buxoro Respublikasi, umuman, 7-mavzu. Jadidchilik harakatida tarix, tarix ta'limi va falsafasi masalasi. Turkiston mintaqasini sovetlashtirish va ruslashtirish ta'siridan saqlab qolish, Turkistonning mustaqilligiga erishish bo'lgan. 1925 yil "Milliy Ittihad" tashkiloti asosida "Milliy istiklol" tashkiloti tuziladi.

7-mavzu. Jadidchilik harakatida tarix, tarix ta'limi va falsafasi masalasi.

"Tarix" degan tushuncha, tarix tajribasi va falsafasi haqidagi ilmiy-nazariy dunyoqarashga jadidlarning qo'shgan hissasi. Tarix ilmining ilk bor jadid maktablarida o'qitilishi, tarix va geografiya darsliklari (M. Behbudiy, Fitrat, A. Avloniy va boshqalar). M.Behbudiy, Munavvarqori, N. Yovushev, Alixon Sog'uniylarning Turkiston tarixi haqidagi asarlari va ularda tarixga berilgan baholar. I.Gaspralining Turkiston tarixi falsafasiga oid "Muqomalai salotin" ("sultonlar suhbat") deb nomlangan tarixiy-hayoliy hikoyasi ("Tarjumon", 1906 yil dekabr – 1907 yil yanvar) va unda "Jazo'iy-tarixiya" g'oyasining olg'a surilishi.

Tarixning o'z qonuniyatlari bor. Har bir jamiyat o'z tarixi davomida tug'ilish, o'sish, avj nuqtaga erishish va sekin-asta tanazzulga yuz tutish jarayonlarini boshdan kechiradi. Kishilik jamiyati tarakkiyotiga xos bo'lgan bu jarayonning qator ob'ektiv sabablari bor. Bu sabablardan biri va balki birinchisi ijtimoiy fikrning to'xtab qolishidir. Biz o'z oldimizga qo'ygan maqsaddan kelib chiqqan holda, quyida jamiyat va ijtimoiy tafakkur masalasi atrofida bahs yuritmoqchimiz. "Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi"- deb yozadi birinchi prezidentimiz I.A. Karimov.

O'zbek xalqi tarixi - boshqa xalqlar tarixidek – turli qabila va urug'larning bir beklik(knyazlik)ka, beklklarning esa xonliklarga birlashishidan, bu xonliklarning muayyan tarixiy sharoit va muddatda yashab, so'ng istilo azobini tatib ko'rishi, va nihoyat, xalq qullik kishanlarini yanchib, o'z mustaqilligiga erishishidan iborat. Bu formula xalqimiz tarixi davrmida turli shakllarda yuz ko'rsatib kelgan. Ijtimoiy-iqtisodiy fikrning eskirishi va yangi fikrning tug'ilishi ham xuddi shu jarayon bilan bog'liq.

Jadidchilik harakatining asosiy maqsadi Turkiston xalqlarini ma'rifatlashtirish, siyosiy ongini uygotish, ijtimoiy dunyoqarashini shakllantirish yo'li bilan

mustamlakachilik kishanlarini parchalab, mustaqil milliy demokratik davlatni barpo etish edi. Jadidlar ana shu maqsadda XX asr boshlaridagi ayrim ilg'or demokratik mamlakatlarning davlat qurilishini o'rganib, hatto frantsuz ma'rifatparvarlarining siyosiy va huquqiy dasturlari bilan tanishib, o'zlarining siyosiy-huquqiy dasturlarini ishlab chiqdilar. Agar biz, masalan, Mahmudxo'ja Behbudiyning sayohatnomasi bilan tanishsak, uning xorijiy mamlakatlarga faqat musulmon olamining muqaddas joylarini ziyorat etish maqsadida bormaganiga ishonch hosil qilamiz. U qaerga borgan bo'lmasin, o'sha erdagi idora usuli bilan, jamiyatning demokratik institutlari bilan qiziqdi. Mufti sifatida shariatning huquqiy asoslarini yaxshi bilgan M. Behbudi dunyoviy bilimga ham ega bo'lib, ilg'or mamlakatlarning, shu jumladan, Rossiyaning Konstitusiyasi va boshqa huquqiyhujjatlarini o'rgandi yoki biz, masalan, Munavvar qori Abdurashidxonovning "er yuzi" ("jug'rofiya") o'quv qo'llanmasi bilan tanishsak, uning XX asrning dastlabki choragidayoq er yuzidagi ko'plab mamlakatlar va ulardagi davlat tuzumlari to'g'risida aniq tasavvur va bilimga ega bo'lganini ko'ramiz. M.Behbudiyning ham, M. Abdurashidxonovning ham boshqa davlatlardagi siyosiy tuzum bilan qiziqishi bejiz bo'lmagan. Jadidlar bu masala bilan ongli ravishda va aniq maqsadda qiziqqanlar.

8-mavzu. Sovet totalitarizmining negizlari. Sovet mustabid tuzumi sharoitida milliy davlatchilik uchun kurash.

Totalitarizm - (lot. totalitas) — to'liq, butunlik, g'oyalar, fikrlar, nuqtai-nazar sifatida juda qadimiy ildizlarga ega. Totalitarizm tushunchasi XX asr boshlarida K. Shmitt asarlarida, huquqiy davlat paradigmasini tanqidiy qayta ko'rib chiqish munosabati bilan, nazariy asoslab berilgan. XX asr 20-yillarining oxirida tushuncha Italiyadagi Real siyosiy tartibotni baholash uchun Djovani Amendola va Perro Gobbetilar tomonidan ko'llandi. Ularning maqsadi totalitarizmning despotizm, oligarxiya, tiraniya kabi tartiblardan farqini ko'rsatish bo'lgan. Italiyalik fashistlar etakchisi B. Mussolini nazarida fashistik harakat maqsadi kuchli davlatni yaratish, hokimiyatni amalga oshirishda kuchga tayanish, barcha ijtimoiy kuchlarni pog'onaviylashtirishdan iborat bo'lishi kerak. B. Mussolini (1883-1945) shiori "barcha narsa – davlatda, davlatdan tashqarida – hech narsa, davlatga qarshi – hech narsa".

Italiya fashizmi nazariyotchisi J. Jentilega (1875-1944) ko'ra Total davlat mohiyati quyidagicha: "fashizm uchun barcha narsa davlatda mujassamlashgan. Insoniylik va ma'naviyatga doir hech narsa o'z-o'zicha mavjud emas, davlatdan tashqarida esa – bular hech qanday qiymatga ega emas. Shu ma'noda fashizm totalitardir, fashistik davlat esa barcha qadriyatlarni birlashtiruvchi va umumlashtiruvchi sifatida xalq hayotini talqin etadi, uning gullab-yashnashi va kuchga to'lishiga xizmat qiladi. Davlatdan tashqarida individlar ham, guruhlar ham (siyosiy partiyalar, jamoalar, sindikatlar va sinflar) mavjud bo'lishi kerak

emas."Mussolini va uning tarafdorlari totalitarizm tushunchasiga ijobiy ma'no berishgan, uni ko'klarga ko'tarishgan.

XX asrning 20-yillaridan "totalitarizm" siyosatshunoslikning atamalaridan biriga aylandi. XX asrning 40-50-yillarida R. Aron, "demokratiya va totalitarizm", X. Arendt, "totalitarizm manbalari", K. Fridrix va Z. Bzejinskiy, "totalitar diktatura va avtokratiya" asarlarida totalitarizm kontsepsiyalarini yaratdilar. K. Fridrix va Z. Bzejinskiy totalitarizmning besh sindromi (belgisini) ishlab chiqqan. Bular - etakchi, mafkura, davlat partiyasi, qurol va aloqa vositalariga davlat yakka hokimligi, terroristik yashirin polisiya va iqtisod ustidan davlat nazorati.

Totalitarizmning zamonaviy kontsepsiyalarida uni huddi demokratiya, avtoritarizm singari siyosiy tizim turi sifatida qaraladi, unda hokimiyat amal qilishi usuli tahlil qilinadi. Shunga ko'ra totalitarizm butun jamiyat ustidan o'z nazoratini o'rnatishga harakat qiluvchi, o'z legitimligini baxtli kelajak va totalitar mafkura bilan asoslovchi, absolyut haqiqatga da'vo qiluvchi tizimdir. Totalitarizm jamiyatda har qanday, shu jumladan, siyosiy plyuralizmni yo'q qilishga intiladi, buning uchun ommaga suyanadi, jamiyatni esa eng zamonaviy, eng ilg'or, deb xalqni ishontirishga urinadi. Totalitar jamiyatda davlat - partiya suyanuvchi mafkuraviy davlatdir. Siyosiy tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar o'zlarining asl vazifalarini bajarmay, hukmron partiya-davlat birlashmasining ko'rsatmalarini bajaradi.

Totalitarizm — davlat tomonidan jamiyat hayotining barcha sohalarini, har bir insonni to'liq nazorat etish va bunda kuchga tayanishni anglatadi. Davlat jamiyat va insonni to'liq qamraydi. Totalitarizm XX asrda vujudga kelgan diktaturaning yangi shaklidir.

Jahon tarixi odamzod o'zi yashab turgan makonida ko'p miqdorda yovuzlik, jinoiy harakatlar ijod etganiga shohiddir. Frantsuz olimi Laynus Polinga o'zining "hech qanday urush bo'lmasin" nomli asarida er yuzida keyingi 5,5 ming yil davomida 14500 ta katta va kichik urushlar bo'lib, ularda 4 milliardga yaqin odam halok bo'lgan, bu bundan bir necha o'n yil oldin er kurrasida yashayotgan odamlar miqdoriga tengdir", deb yozgan edi.

Harbiy harakatlar yuz berishi va yuz bermasligidan qati nazar turli mamlakatlarning u yoki bu hududida qotilliklar, portlashlar, yong'inlar, zaharlanishlar, odamlarni o'g'irlash va boshqa harakatlar yuz bergan va hozirda ham sodir bo'lmoqda. Oktyabr to'ntarishi oqibatida Turkistonda zo'rlik bilan o'rnatilgan mustamlakachi Sovetlar tuzumi birinchi kundan boshlab xalqdarimiz boshiga son-sanoqsiz qirg'inlar, dahshatli va alamli kulfatlar olib keldi. Bu dahshatli rejimni o'lkamiz xalqlari qabul qilmadilar. Ular istikdol uchun, erk va milliy-ozodlik uchun 16 yil mobaynida qurolli kurash olib bordilar. Bu kurash davomida, ayrim xorijdagi muarrixlar hisobicha, 1 million 900 ming vatandoshimiz Turkistondan bosh olib, xorijiy mamlakatlarga chiqib ketdi va 1 million 700 ming yurtdoshimiz Sibirga,

uzoq shimolga, Ukrainaga, Shimoliy Kavkazga, Uralga, Qozog'istonga, uzoq Sharqqa, Kavkazga, Volgabo'yi rayonlariga badarg'a qilindi.

Rossiya Federasiyasi Markaziy televideniyesi "Kultura" kanali 2007 yil 4 iyulda "Rasstrelnie spiski Stalina" nomli ko'rsatuv berdi. Uni tarix fanlari doktori N. Petrov, tarixchi A. Vinogradov olib bordilar. Unda "katta terror"ning 1937 yil 30 iyuldan boshlanib 1938 yil noyabriga qadar davom etganligi aytib o'tilgan. Shu vakt ichida 1,5 million kishi qamoqqa olingan, shundan 700 mingi otib yuborilgan. "Katta terror"ning qahrli tig'i jamiyat a'zolarining barcha toifalarini o'z domiga tortgan. Ayniqsa, "katta terror"dan aholining quyi tabaqasidagilar ko'p jabr-zulm ko'rganlar.

NKVDning 00486-sonli buyrug'i bo'yicha 1938-1946 yillarda Qarag'andadagi "Aljir" (Akmolinskiy lager jyon izmennikov rodini) lagerida "Vatan xoinlarining oila a'zolari"dan 6500 ayol jazoni o'tagan. Xalq dushmani tamg'asi bilan qatag'on bo'lganlarning farzandlari maxsus bolalar muassasalarida saqlangan. 1937 yil 15 avgustdan 1939 yil yanvarigacha Ittifoq bo'yicha 25342 bola oilasidan ajratib olingan, ulardan 22427 nafari Xalq maorifi komissarligi hududidagi bolalar uylariga va mahalliy bog'chalarga tarqatib yuborilgan, shundan 1909 nafari Moskvada bo'lgan, 2915 nafari boshqalarga boqish uchun oilalarga qaytarib berilgan. Bu bolalarning yoshi 15 gacha bo'lgan. Yoshi 15 dan yuqorida bo'lgan bolalar "ijtimoiy xavfli" hisoblanib, qamoqqa olingan va hukm qilingan.

Qarag'anda lageridagi mahbus ayollar jazo muddatini o'tayotganlarida 1507 nafar farzand ko'rganlar, bu bolalar ko'pincha sevgi asosida emas, zo'rlik asosida dunyoga kelganlar.

Mudhish voqealar 1937 yil iyuldan boshlanib, 1938 yil noyabrgacha davom etgan. Shu vaqt ichida sovet imperiyasi bo'yicha bir yarim million kishi qamoqqa olingan, shundan etti yuz mingi otilgan. O'zbekistonda esa 1937 yil 10 avgustdan 1938 yil 1 yanvargacha o'n ming etti yuz kishi qamoqqa olingan. Bulardan uch ming olti yuz o'n uch kishi otildi, etti ming sakson etti kishi sakkiz-o'n yil muddatga qamoqqa tashlandi. O'sha yillari aholining barcha qatlamlari qatag'on girdobiga tushgan. Qatag'on avvalo, ziyolilar, din xizmatchilariga qarshi qaratilgan edi. Fakat 1937 yil dekabr oyida "uchlik" qarori bilan hukm qilingan uch ming olti yuz qirq to'rt kishidan bir ming to'rt yuz oltmish to'rt nafari Imom, eshon, mulla va boshqa diniy xizmatchi bo'lgan. 1938 yilning fevralida "uchlik" yig'ilishlarida 2491 mahbus ustidan hukm chiqarilgan, shundan 2086 mahbus otuvga, 398 mahbus o'n yil muddatga, ikki mahbus sakkiz yil muddatga qamoq jazosiga hukm qilingan. To'rt mahbus tergov vaqtida vafot etgan, bir kishigina ozod etilgan. Ular asosan o'ziga to'k dehqonlar, ishchi-xizmatchilar, 153 nafari ulamolar, 72 nafari sobiq savdogarlar bo'lgan.

9. Sovet mustabid tuzumi shakllanishi va milliy davlatchilik uchun kurash.
Turkiston bolsheviklari va so'l eserlari musulmon aholisining o'lkani boshqarishga

bo'lgan huquqini inkor qilib, hokimiyat to'g'risidagi masalani kelishib xal qilish imkoniyatini yo'qqa chiqardilar va shu bilan o'lka siyosiy hayotidagi kuchlarning kelgusida muxolifatga aylanishini oldindan muqarrar qilib qo'ydilar. Toshkentdagi Xalq Komissarlari Kengashi Turkiston musulmonlari vakolatli s'ezdining mamlakatni idora qilishni erli xalq qo'liga topshirish haqidagi qarorini rad etganidan so'ng, "Markaziy Sho'roiyl Islom" tashkiloti hokimiyat masalasini xal etish uchun mustaqil harakat boshlashga majbur bo'ldi. Birok, Toshkentda mustahkam joylashib olgan sovet komissariati qizil qo'shin kuchiga tayanib, milliy markaz deb hisoblangan "Markaziy Sho'roiyl Islom" harakatiga ochiqdan-ochiq to'sqinlik qildi. Shundan keyin milliy markaz o'z harakatini Qo'qondan turib davom ettirishga qaror qildi. 1917 yil 26 noyabrda Qo'qon shaxrida o'lka musulmonlarining IV favqulodda s'ezdi ish boshladi. Unda o'lkaning barcha mintaqalari va ko'pgina jamoat tashkilotlaridan 200 nafar - dan ortiq vakil xozir bo'ldi. Kun tartibiga o'lkani boshkarish shakli, Turkiston Markaziy musulmonlar Sovetini qayta saylash, Turkiston ta'sis Majlisi, milisiya, moliya va boshqa masalalar qo'yildi. Mandat komissiyasining a'zosi T. Norbutabekov s'ezd qatnashchilarining tarkibi xaqida axborot berdi. Bunga ko'ra s'ezdda Farg'onadan — 100, Sirdaryodan — 22, Samarqanddan 21, Buxorodan — 4 va Kaspiyortidan — 1 vakil katnashayotgan edi. Shuningdek, viloyat vakillaridan tashkari s'ezdda "Sho'roiyl Islom", "Sho'roiyl ulamo", musulmon xarbiylari kengashi, o'lka yaxudiylar jamiyati (Paoley Sion), maxalliy yaxudiylar vakillari kdtashdilar¹. Maxmudxuja Bexbudiy o'z chiqishida s'ezdning huquqiy jixatdan qonuniyligi xaqida shunday degandi: "S'ezd qarorlari shuning uchun xam katta mavqega sazovorki, unda Turkistonning ovruropolik axolisi vakillari xam qatnashmoqda". M.Bexbudiyning ta'kidlashicha, xay'atni shunday tuzish kerakki, unga turli musulmon guruxlari bilan birga rus, yahudiy va boshka xalqlarning vakillari kiritilsin. S'ezdda qatnashayotgan vakillar bu fikrni kullab-kuvvatladilar. So'zga chiqqan qo'qonlik vakil O. Maxmudov "Xay'atni saylashda viloyatlar bo'yicha emas, balki alohida diniy qarashlar va milliy guruhlarni hisobga olgan holda, ya'ni bilimdon, o'quvli va g'ayratli kishilarni tanlab olish kerak", deb aloxida ta'kidladi. Muxokamadan keyin 13 kishidan iborat xay'at saylashga kelishib olindi. Ochik ovoz bilan xay'at a'zoliciga quyidagilar saylandilar: M. Cho'qaev, U. Xo'jaev, Y. Agaev, S.Akaev, S.Gersfeld, O.Maxmudov, A.O'razaev, I.Shoaxmedov, Kishchinboev, Kamol Qozi, Abdul Badin, Tiliev, Karimboev. S'ezdda uch kunlik munozaradan so'ng vakillar Turkistonning bulgusi siyosiy tuzumi tugrisida katiy bir fikrga yak - dillik bilan kelishib oldilar. 27 noyabr kuni kechasi soat 12 da 2 kishi qarshi bo'lib qabul kilingan qarorda, jumladan, shunday deyiladi: "Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub axoli Rossiya inkilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqarini o'zlari belgilash hususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibida xududiy jixatdan Muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini ta'sis Majlisiga havola etadi". Shundan keyin s'ezd "Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik axoli huquqlarining muttasil himoya kilinishini tantanali ravishda e'lon qiladi". 28 noyabrda tashkil

topayotgan mazkur davlatning nomi "Turkiston Muxtoriyati" deb ataladigan bo'ldi. Hokimiyatni esa ta'sis s'ezdi chaqirilgunga qadar Turkiston muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Milliy) Majlisi qo'lida bo'lishi ta'kidlandi. Shuningdek, s'ezdda muvaqqat Kengash tarkibiga 12 kishidan iborat a'zolar saylash taklif etildi. Xalq Majlisi tarkibiga saylanadigan 54 o'rindan 18 o'rin o'lkadagi turli evropalik aholi tashkilotlarining vakillari uchun ajratildi. Bu esa uchdan bir o'rin evropalik aholi vakillariga tegishini bildirar edi.

Muvaqqat xukumat tarkibiga kuyidagi a'zolar saylanadi: 1. M. Tinishpaev — bosh vazir, ichki ishlar vaziri, Davlat Dumasining a'zosi, muvaqqat hukumat Turkiston komitetining a'zosi, muhandis.

2. Islom Sulton Shoaxmedov (Shagiaxmedov) — bosh vazir o'rinbosari, Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qo'mitasining a'zosi, huquqshunos.

3. Mustafo Cho'qaeв — tashki ishlar vaziri, Turkiston musulmonlar Shurosi Markaziy qo'mitasining raisi, huquqshunos.

4. Ubaydulla Xujaev — xarbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi MK, a'zosi, huquqshunos.

5. Yurali Agaev — er va suv boyliklari vaziri, agronom.

6. Obidjon Maxmudov — ozik;-ovk;at vaziri, Kukon shahar dumasining rais urinbosari, tof - koh sanoati mu^andisi.

7. Abdurahmon Urazaev — ichki ishlar vazirining o'rinbosari

8. Solomon Abramovich Gersfeld — moliya vaziri, huquqshunos.

Muvaqqat xukumat tarkibiga 12 a'zo urniga 8 kishi saylanganligining sababi yana turt kishi — evropalik aholi vakillari ichidan nomzodlar ko'rsatilgach, qayd etilishi ko'zda tutilgan edi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati sovetlarning IV o'lka s'ezdi nomiga Telegramma yuboradi. Unda 1918 yilning 20 martida "umumiy tugridan-tugri, teng va yashirin ovoz berish asosida" Turkistonda ta'sis majlisini chakirish tayyorgarligi borligi ma'lum kilinadi. Bu majlisga vakillar saylashda musulmon bo'lmagan axoliga 1/3 o'rin berilishi nazarda tutiladi. Telegrammada e'tirof kilinishicha: "Turkiston ta'sis Majlisi, xalqlarning barcha orzu-istaklarini amalga oshirishga da'vat etadigan, Turkiston muxtoriyatida o'lkaning oz sonli aholisi va mexnatkash xalq, huquqlarini himoya qiladigan Rossiya inqilobi tomonidan oldinga surilgan demokratik qonun-qoidalar bilan tula kelishgan xolda demokratiyani tashkil etadi". Ana shu munosabat bilan Muxtor Turkistonning Xalq, Majlisi (Milliy Majlis) yana bir marta Turkiston xalqlariga "Xalq, Majlisi tomonidan mazkur xolatning (moddaning) ishlab chiqilayotgani, xayotga tatbik, etilishi yuzasidan choralar ko'rilaotganini baralla ma'lum kilishni o'z vazifasi deb biladi". Birok Turkiston o'lka sovetlarining IV s'ezdi

Turkiston Muxtoriyati tomonidan yuborilgan telegrammaga e'tiborsizlik bilan karadi va Muxtor xukumatni va uning a'zolarini konundan tashkari xolatda deb xisoblab, ularning boshliklarini kamokka olishga qaror kildi. Qo'qonda esa ish kizrin borardi. Xalq Majlisi tomonidan tasdiklangan asosiy qonunlar loyixasini tayyorlash bilan bir qatorda o'zbek, qozoq, rus tilida bir necha ommaviy nashrlar chop etila boshladi. "El bayrogi", "Svobodniy Turkestan" va 1917 yil 13 dekarda rus tilida chiqq boshlagan "Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana" nashrlari shular jumlasidandir. Bu ommaviy nashrlarni chop etishda muxtoriyat xukumati xisobiga o'tgan Obidjon Maxmudovning bosmaxonasi juda qo'l keldi. Shuningdek, muxtoriyat faoliyatini yirik mablag'lar bilan ta'minlash zarur edi. Potelyaxovning aytishicha, yaxudiylar yarim million sum berishgan. Bundan tashqari, Namangan va Andijon banklari 500.000 sumdan pul ajratgan. "Ulug'Turkiston" ro'znomasining xabar berishicha, bunga erishish oson bulmagan. Mustafo Chu ka eV bu shaxarlarga maxsus kelib, milliy zayomni sotib olishni targ'ib qilgan. Bolsheviklar xukumati Turkiston banklariga qo'yilgan pullarni musodara eta boshlagach, xususiy bank egalari o'z pullarini muvaqqat xukumatga berishga va zayom sotib olishga xarakat kilishgan. Ana usha paytda "ulug'Turkiston milliy banki" ni tashkil etish g'oyasi yuzaga kelgan.

Muxtoriyatchilar 29 dan 30 yanvarga utar kechasi OK gvardiyachilar yordamida inkilobiy kumita joylashgan Qo'qon qal'asiga xujum uyushtirish bilan bir qatorda telefon stantsiyasini xam egallab oldilar. Ammo Kukon xarbiy inkilobiy kumitasi telegraf va telefon aloqasi uzilgunga qadar sodir bulayotgan vokea tugrisida Toshkentga xabar berib, xarbiy yordam surashga ulgurgan edi. 31 yanvar kechasi soat uchda Farg'onadan to'rtta zambarak va to'rtta pulemet bilan qurollangan 120 (ayrim ma'lumotlarga qaraganda 146) kishilik xarbiy qism etib keldi. Shu tunning o'zidayok inkilobiy ko'mita muxtoriyat xukumatiga talabnoma yo'llab, kunduzgi soat uchga qadar qurol-yarog'ni topshirish, vakolatlaridan voz kechib, sovet xukumatini tan olish shartini qo'yadi. Muxtoriyat hukumati a'zolari bolsheviklar talabini javobsiz qoldirdilar. Shundan keyin inqilobiy kumita muxtoriyat a'zolarini xibega olish to'g'risida qaror chikaradi. Lekin, 18 fevralda "ulamo" jamiyati tashabbusi bilan muxtoriyatda to'ntarish yuz beradi. Mustafo Chukay 5tli boshchiligidagi xukumat Mahkamasi ardariladi va xukumat boshkaruvi Kukon shahar milisiyasi boshligi kichik Ergashga o'tadi. 18 fevradan 19 fevralga o'tar kechasi Toshkentdan o'lka xarbiy komissari E. Perfilev boshchiligidagi zambaraklar bilan kurollangan kushin etib keldi. Perfilev shaxarni uch tarafdin urab olib, 19 fevral kuni ertalab Ergashga talabnoma yo'lladi. Ergash uning talablarini bajarishdan bosh tortgach, Perfilev Kukon shaxrini 12 zambarakdan ukka tutdi. Kunduz soat birda boshlangan o'q yomg'iri shomgacha shaxarni vayronaga aylantirdi. Turkiston Muxtoriyati millatlarning o'z takdirini o'zi belgilash masalasini demokratik yo'l bilan hal etishga bel bog'lagan xalq va uning ilgor ziyolilari zakovati va irodasi zaminida vujudga kelgan edi. Tabiiyki, zo'ravonlik, shovinizm bilan

qurollangan yangi mustabid bolsheviklar rejimi milliy mustakillikka intilishning xar kdnday kurinishiga tishtirnor bilan qarshi chikdi. Sinovdan o'tgan usul — xalqni aldash, shafkatsiz qirish, talash bu gal ham ishga solindi va ezgu niyatlar, katta maksadlar bilan yuzaga kelgan xayotbaxsh royalar kurtakligidayok ezib tashlandi. Turkiston Muxtoriyati hukumatining ag'darilishi turkistonliklarni bolsheviklar rejimiga qarshi o'z ona Vatanlarini himoya kilish uchun kullariga kurol olishga majbur etdi. Bu qurolli xarakatning mohiyati milliy ozodlik an'analarining davomi bo'lib, istikdol uchun kurash edi. Usha davrda ana shu umumxalq kurashining moxiyati "Turkistonning Rossiyadan ozodligi uchun!", "Zolimlarsiz Turkiston uchun!", "Turkiston — turkistonliklar uchun!" va shu kabi boshka siyosiy talablarda uz ifodasini topdi. Ammo bu davrga kelib Kukon Muxtoriyatini tor-mor etib o'lkada yakkaxukmron bo'lib olgan, kuch va kurolga tayangan bolsheviklar Turkistonda sovetlar andozasidagi muxtoriyatni tashkil etishga kirishgan edilar.

10-mavzu. Sovet xokimiyatining Buxoro va Xivaga ekspansiyasi. 1917-yil Buxoro amirligi ham xuddi Xiva xonligi singari muhim o'zgarishlar arafasida turardi. Bu davrda Buxoroda jadidchilik harakati va zimdan o'sib chiqqan yosh buxoroliklar partiyasining faoliyati kuchaydi. Yosh buxoroliklar 1910 yildayoq o'zlarini alohida tashkilot sifatida e'lon qilgan edilar. Ular dastavval mavjud monarxiya tuzumi doirasida demokratik islohotlar o'tkazish, konstitusion monarxiyani o'rnatish orqali amirning mutloq hokimligini cheklab qo'yish tarafdori bo'lishgan. 1917-yil 7 aprelda Buxoro amiri Said Olimxon mamlakatda islohotlar o'tkazish to'g'risida farmon chiqarsa ham, amalda uni joriy qilmadi. Jadidlar Buxoro shahrida namoyish uyushtirganlaridan so'ng mamlakatda ularni yoppasiga ta'qib etish boshlandi. Buxorodagi aprel voqealarining yakuni shu bo'ldiki, hukumatda konservativ kuchlar yana ustunlikka erishdilar. Said Olimxon qozikalon Sharifjon maxdumni lavozimidan bo'shatdi, g'azablangan mutaassiblar rais Abdusamadxo'jani olomon qilib o'ldirdilar. Nasrullobek qo'shbegining buyrug'i bilan yosh buxorolik jadidlarning mashhur namoyandasi Sadriddin Ayniy va boshqalar 75 tayoq urib jazolandilar. Islohotchilik harakatining bu bosqichi mana shunday noxushlik bilan yakunlandi. Oktabr to'ntarishidan keyin sovet Rossiyasi bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi munosabatlar keskinlashdi. Turkiston Respublikasining bolsheviklardan iborat rahbariyati Buxoro amirligining davlat mustaqilligini rasmiy ravishda tan olishiga qaramay, amalda uning ichki ishlariga doimiy ravishda aralashib turdi. Yosh buxoroliklar amirlik istibdodiga qarshi kurashni davom ettirdi. Partiya ichida turli guruhlarining borligi, qarashlarning xilma-xilligi tufayli yagona dastur tuzishga ehtiyoj tug'ildi. Markaziy qo'mita bu vazifani 1917 yil noyabrda Fitratga topshirdi. Fitrat tomonidan 1918 yil yanvarda yozilgan yosh buxoroliklar partiyasining dasturi (programmasi) Markaziy qo'mita tomonidan tasdiqlandi va islohot loyihasi sifatida e'lon qilindi. Unda Buxoro mamlakatida konstitusiyaviy monarxiya o'rnatish, Buxoroning iqtisodiy, siyosiy va harbiy mustaqilligini ta'minlash, madaniy taraqqiyotga erishish lozimligi, dehqonchilik va soliq tizimiga alohida e'tibor berildi.

Buxoroda zamonaviy armiyani tashkil etish, 2 yillik majburiy harbiy xizmatni joriy qilish, davlat hisobidan maktablar va oliy o'quv yurtlari ochish zarurligi aytiladi. Loyihada Buxoroda 10 ta nozirlikdan iborat Nozirlar Sho'rosi tuzish taklif etildi. Keyinchalik Fayzulla Xo'jaev Fitrat loyihasining ancha cheklanganligini tanqid qilib, unda boshqaruvning respublika usulini joriy etish talab qilinmaganligini ko'rsatgan edi. Turkiston XKS Buxoro davlatiga g'animlik qilib, Amir hukumatini kuch bilan ag'darishga urindi. Bolsheviklar shu maqsadda yosh buxorolik jadidlarni qo'llab-quvvatlashdi. 1918-yil mart oyida Turkiston o'lkasi XKS raisi F. Kolesov qo'mondonligidagi qizil askarlar mamlakat poytaxti Buxoro shahriga hujum uyushtirdilar. Ularning hujumi muvaffaqiyatsiz tugagan bo'lsa ham, Buxorodagi siyosiy tuzumni o'zgartirish uchun urinish to'xtamadi. Afsuski, Amir Olimxon mamlakat taqdiri hal qilinayotgan ushbu fursatda muholidagi yosh buxoroliklar partiyasi arboblari bilan til topisha olmadi. U mamlakatda konstitutsion monarxiya va demokratik tartiblarni o'rnatmoqchi bo'lgan jadidlar-yosh buxoroliklarni yo'qotish yo'lini tutdi. Fayzulla Xo'jaevning ta'kidlashicha, Kolesov voqeasidan keyin Amir mamlakatda 3000 kishini qatl qilgan. Sadridin Ayniyning yozishicha faqat poytaxt - eski Buxoro emas, balki G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Qorako'l, Chorjo'y, Xatirchi, Karmana, qarshi, Shahrisabz bekliklarida ham minglab kishilar jadidlikda ayiblanib, nohaq o'ldirildi. Buxorolik jadidlarning tirik qolgan vakillari Samarqand, Toshkent va Moskvaga jo'nab ketishga majbur bo'lishdi. Yosh buxoroliklarning bir qismi 1918 - yilning yozida Toshkentda Buxoro Kompartiyasini tuzishdi. Fayzulla Xo'jaev Moskvadagi muhojirlik davrida - 1918 yil oktyabrda Turkiston Respublikasining RSFSR hukumati huzuridagi Muxtor vakolatxonasi qoshida yosh buxoroliklar partiyasining bo'limini tashkil qildi. 1920-yil yanvarda Toshkentda Fayzulla Xo'jaev boshchiligidagi inqilobchi yosh buxoroliklar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi tuzildi. Bolsheviklar yosh buxoroliklardan amirlik hokimiyatini ag'darishda foydalandilar. Ular ham taktik maqsadlarni ko'zlagan holda bolsheviklarga yaqinlashishdi.

Yosh buxoroliklar partiyasining Turkiston Markaziy byurosi 1920 yil 13-14 iyunda bo'lgan Birlashgan konferensiyasida Fayzulla Xo'jaev tuzgan dastur (programma)ni qabul qildi. Dastur "zulmga qarshi birlashingiz" degan shior va kirish qismi bilan boshlanadi. Bu qismda Buxoroning umumiy ahvoli va yosh buxoroliklarning asosiy maqsadlari, ikkinchi qismida esa yosh buxoroliklarning amaliy takliflari, islohot va mamlakatning idora qilishni tashkil qilish rejasi bayon etildi. Shariat-Adliya ishlarini olib borishning negizi, deb quyidagicha e'tirof qilindi: "shariat-adolatni talqin qiluvchi va kambag'allarni himoya etuvchidir". Dasturda amirlikni qurol kuchi bilan ag'darib tashlash va Buxoroni demokratik xalq Respublikasi deb e'lon qilish talabi qo'yildi. Yosh buxoroliklar katta boylar qo'lidagi erlarni musodara qilish, bepul boshlang'ich ta'lim joriy etish, shuningdek, qishloq xo'jaligi, hunarmandlar sanoati, ichki va tashqi savdoning ahvolini yaxshilash yo'lida amaliy chora-tadbirlar ko'rish zarurligini ta'kidlashdi. 1920-yil 25 avgustda

Turkiston fronti qo'mondoni M.V. Frunze qizil askarlarga Buxoroni bosib olish uchun buyruq berdi. Keskin janglardan so'ng 2 sentyabrda Buxoro shahri bosib olinib Sayid Olimxon hokimiyatdan ag'darib tashlandi. Qizil askarlar Sharqning eng qadimgi shaharlaridan biri, "Islom dinining gumbazi" va "sharif shahar" hisoblangan muqaddas Buxoroni vayron qildilar. Qadimiy Buxoro o't va xarobalar ichida qoldi. Shafqatsiz o'q yomg'iri va bombardimon natijasida shahar obidalarining beshdan bir qismi vayron etilib, minglab begunoh odamlar nobud bo'lgan. O'sha davr voqealarining bevosita shohidi bo'lgan mahalliy tarixchi Muhammad Ali Baljuvoni o'zining "tarixi nofeiy" ("foydali tarix") asarida qizil askarlar tomonidan qilingan Buxoro bosqini oqibatlarini quyidagicha tasvirlaydi: "Buxoroni bosib olish natijasida 34 guzar, 3000 dan ortiq do'kon, 20 ta saroy, 29 ta masjid yonib xarob bo'ldi. Minorayi Kalonga ham zarar etib, Olimxon va Mir Arab madrasalari yonib ketdi... Hazrati Imom darvozasidan guzari Nazargacha, Kofirobod, o'g'lon darvozasi, masjidi Kalon, zindondan To'qimdo'ziy hammomigacha, minora ostidan to So'zangaron dahasi, gul bozor, Registondan to puli oshiqonning boshigacha batamom yonib ketdi. Qarshi darvozasi ham yonib ketdi... Shaharda 3000ga yaqin hovli yonib kul bo'ldi. Buxoro shahri qariyb 20 kun yongandi. Buxoroning shu darajada xarob bo'lganini hech bir tarix ko'rmagan edi". Buxoroliklar bu kunlarni "kichik qiyomat" deb atashgan. Shaharga kirgan qizil askarlar Arkdagi Amir xazinasini, Buxoro qozikaloni, qo'shbegi va boshqa amaldorlarning boyligini musodara qilganlar. askarlar va qo'shin rahbarlari katta boylik orttirganlar. Hatto Frunze xazinadagi qimmatbaho boyliklarning bir qismini o'zi uchun saqlab qo'ygan.

1920-yil 6-8 oktyabrda amirning yozgi saroyi-Sitorayi Mohi Xosada chaqirilgan butun Buxoro xalq vakillarining 1 qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tuzilganligi tantanali ravishda e'lon qilindi. Bu davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik hokimiyati edi. Uning zimmasiga qisqa muddat ichida o'rta asrchilik an'analari meros qolgan amirlik Buxorosini demokratik davlatga aylantirishdek tarixiy vazifani bajarish tushdi. Qurultoy davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi oliy organi bo'lgan Buxoro inqilobiy qo'mitasi (Markaziy Revkom), Buxoro Xalq Nozirlar Sho'rosi-dastlabki hukumat tarkibini uzil-kesil tasdiqladi. Ularning vakolat muddati II qurultoygacha uzaytirildi. 1920-yil oktyabr-noyabr oylarida BXSR bilan RSFSR o'rtasida muvaqqat harbiy-siyosiy ahdlashuv va shartnoma tuzildi. 1921-yil 4-martda har ikki davlat o'rtasida Ittifoq shartnomasi imzolandi. Ushbu shartnomalar mustaqil siyosat yuritishga harakat qilayotgan yosh Buxoro davlati arboblari faoliyatini muayyan darajada cheklashga olib keldi. Ittifoq shartnomasi mustaqil Buxoro davlati hududida sovet qo'shinlari turishini "qonuniy" asoslab berdiki, mazkur hol BXSR ichki ishlariga Rossiyaning to'g'ridan-to'g'ri harbiy jihatdan qurolli aralashuvidan boshqa narsa emas edi.

Buxoro hukumati oldida turgan eng asosiy vazifalardan biri er-suv masalasini hal qilish edi. 1920-yil 30-sentabrda Buxoro Markaziy Revkomi "er to'g'risidagi dekretni qabul qildi. Dekretga muvofiq, sobiq Amir unig qarindoshlari va

amaldorlari qo'lidagi butun er-mulk kambag'al va ersiz dehqonlarga berilishi kerak edi. Shuningdek, dekretga ko'ra, "xiroj", "amluk" va boshqa soliqlar bekor qilindi. Arxiv hujjatlarida keltirilishicha, faqat eski Buxoro tumanlari va Chorjo'y bekligida sobiq Amir va beklarga qarashli 10000 tanob er musodara qilinib, kambag'al dehqonlarga taqsimlab berildi. Buxorodagi yangi tuzum va uning ijobiy chora-tadbirlarini aholi ma'qullab kutib oldi. Biroq yangi hokimiyat tomonidan mulkdorlar tabaqasiga nisbatan ko'rilgan qattiq ehoralar, ularga tegishli butun mol-mulkning musodara qilinishi, saroy a'yonlari va Amir amaldorlarining yoppasiga hibsga olinishi va otib tashlanishi Amir xazinasining Moskvaga olib ketilishi, majburiy oziq-ovqat razvyorstkasi va uning qattiqqo'llik bilan amalga oshirilishi, Islom dini va ulamolariga nisbatan dushmanlik siyosati, respublika hududida turgan qizil armiya ta'minotining aholi zimmasiga yuklatilishi, buning ustiga, qizil askarlarning bosqinchilik va talonchilik faoliyati haqqoniy ravishda xalqning kuchli noroziligiga sabab bo'ldi. Respublikadagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar ham keskinlashdi. Buxoroda Amir hokimiyati ag'darib tashlangan dastlabki xaftalardayoq mamlakatning g'arbiy, Markaziy va Sharqiy qismlarida qizil armiyaning bosqinchilik siyosati va bolsheviklar zulmiga qarshi boshlangan qurolchilik harakati avj olib ketdi. Yosh davlat etakchisi Fayzulla Xo'jaev murakkab va og'ir sharoitda ishlashga majbur bo'ldi. Buxoro hukumati ichida siyosiy bo'linish kuchaydi. Bir tarafdin,

1923-yil mart oyida Turkiston, Buxoro va Xorazm iqtisodiy jihatdan birlashtirildi va ulari boshqarish uchun O'rta Osiyo iqtisodiy Kengashi (Sredaz BKOSO) tuzildi. BXSР hukumati raisi Fayzulla Xo'jaev O'rta Osiyoning iqtisodiy jihatdan birlashuvi to'g'risidagi fikrni boshida qo'llabquvvatlamadi. Chunki u iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish, hatto mintaqa xalq xo'jaligi istiqbollari to'g'risida qaror qabul qilishgacha bo'lgan barcha ishlar markaz qo'lga o'tayotganligini eng avvalo sezgan va bu siyosatning mash'um oqibatlarini chuqur tushungan arbob edi. O'zi kuchli iqtisodchi bo'lgan Fayzulla Xo'jaev Buxoro tomonidan Rossiya va Turkistonga etkazib beriladigan mollarga aniq tovar ekvivalentini belgilash zarurligi to'g'risida ayniqsa, tashvishlanib gapirar edi. Buxoro hududida joylashgan sovet Rossiyasi qo'shinlari Buxoro davlatining oziq-ovqati va em-hashagi bilan ta'minlanar edi. Hukumat boshlig'i F. Xo'jaev Rossiya qo'shinlari sonini 15000 kishigacha qisqartirish to'g'risidagi masalani Moskva oldiga bir necha marta qo'ydi. Biroq Buxoro Respublikasidagi demokratik jarayonlarga mamlakat tashqarisidan tazyiq tobora kuchayib bordi. 1923 yil 3 iyunda Buxoroga SSSR Qurolli kuchlarining Bosh qo'mondoni S.S. Kamenev, Turkfront inqilobiy harbiy kengashi raisi A.I. Kork, RKP (b) MK O'rta Osiyo byurosi a'zosi Mixaylov va boshqalar kelishdi. Ular Buxoro hukumati faoliyatidan qoniqmayotganliklarini ochiq aytib socialistik o'zgarishlarni jadallashtirish kerakligini ta'kidlashdi. Oradan ko'p o'tmay-12 iyunda RKP (b) MK siyosiy byurosi maxsus qaror qabul qilib, Buxoro hukumatini sovetlashtirish chora-tadbirlarini belgilab berdi.

11-mavzu. Totalitar tuzumning mustahkamlanishi. Hokimiyatning repressiv funktsiyalarining kuchayishi. O'zbekistonda mustamlakachilikka asoslangan iqtisodiy siyosatning oqibatlari Respublika iqtisodiyoti tabiatan agrar tusga ega, sanoati asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash korxonalaridan iborat bo'lib, uning uchdan ikki qismini paxtachilik sanoati tashkil qilar edi. O'lkaning ishlab chiqarish hayotida kustar - hunarmandchilik ishlab chiqarishi hamon oldingi o'rinni egallab, aholining poyafzal, kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirar edi. Hunarmandlar bozorga chiqarilgan poyafzalning 86%ni, oshlangan terining 76% kiyim-kechak va bosh kiyimlarining 85%ni, idish-tovoqlarning 60% ishlab chiqarar edilar. 1925 yilning oxiriga kelib sobiq SSSRda xalq xo'jaligini tiklash ishlari asosan o'z nihoyasiga etkazildi. 1925 yilning dekabrda bo'lib o'tgan VKP(b) XIV qurultoyi sotsializm g'alabasining asosiy sharti sifatida sho'rolar mamlakatida "sotsialistik industrlashtirishni avj oldirishga e'tiborini qaratdi. Sanoatlashtirish O'zbekistonda dastlab sekinlik bilan amalga oshirildi. Chunki kosibu-hunarmandchilik ustivor soha edi. Mamlakatni jadal industrlash uchun mablag'masalasi keskin munozaralarga sabab bo'ldi.

Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) tufayli O'zbekiston qishloqlaridagi ahvol ancha yaxshilandi, dehqonlar o'z mahsulotini sotish, g'o'za va boshqa ekin maydonlarini kengaytirish orqali turmush darajasini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'lishdi. Biroq, 20-yillarning ikkinchi yarmidan YAIS (NEP) o'z mohiyatini yo'qotib, erkin savdo va xususiy tadbirkorlikka chek qo'yila boshladi. Sho'rolar boylarning erlarini musodara qilish hisobiga kambag'al dehqonlarni er bilan ta'minlash orqali qishloqda "sotsialistik ijtimoiy tuzum" ning asosi bo'lgan jamoa bo'lib xo'jalik yuritishni rivojlantirishni ko'zlab, keng miqyosli agrar islohotni avj oldirdilar. 1925 yil 2-dekabrda O'zSSR MIQning Favqulodda sessiyasida qabul qilingan "er va suvni nasionalizasiya qilish" to'g'risidagi dekreti qabul qilindi. Yirik er egalariidan tortib olingan erlarda 60603 dehqon xo'jaligi tashkil etiladi. Bulardan tashqari, yangi va tiklangan sug'orma erlarida yana 14751 batrak va ersiz dehqonlar xo'jaliklari tuzildi.

Biroq islohot o'tkazishning repressiv-majburiy usullari, boy dehqonlarning davlat tomonidan terror qilinishi o'z navbatida ularning keskin norozilik chiqishlariga sabab bo'ldi. Shu tariqa, er-suv islohoti qishloqda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelgan edi. Davlat o'z navbatida "boy-quloq unsurlari"ning qarshiliklarini bartaraf etish uchun o'zining bor kuchini ishga soldi. Tortib olingan erlarning asosiy qismi kolxozlar va sovxozlar ixtiyoriga topshirilgan edi. Islohotning jiddiy salbiy oqibatlaridan qishloq iqtisodiy hayotining qashshoqlashishi, fermerlik kurtaklarining bo'g'ib qo'yilishi va bozor-savdo munosabatlarining rivojlanishintng to'sib qo'yilishi hamda ijara imkoniyatlarining cheklanishi bo'ldi.

Shunday qilib, 1925-29 yillardagi er-suv islohoti sho'ro hukumatining mulkdor sinflarni tugatish, sinfsiz jamiyat qurish uchun qilgan choratadbirlaridan biri bo'ldi.

Ushbu jarayon keyingi yillarda qishloq xo'jaligini majburiy jamoalashtirishga zamin yaratgan edi. 1929 yil tarixga qora belgi ostidagi "buyuk burilish yili" deb nom olgan yil bo'lib kirib keldi. Bu dehqonlar sinfini ijtimoiy qatlam va mehnatkash omma sifatida maqsadli yo'q qilishning boshlanish davri edi. Bunda "quloqlar" va "boylar" toifasiga asosan yangi iqtisodiy siyosat sharoitida o'z xo'jaliklarini oyoqqa turg'azib olgan o'rta hol dehqonlar kiritildi. Chunki birmuncha badavlatroq qatlamlar oldingi yillarda tugatilgan edi. 1929 yilning yozida "quloqlar"ni jamoa xo'jaliklariga (kolxoz) kiritishini ta'qiqlovchi qaror qabul qilinadi. O'sha yilning 7 noyabrida "xalqlar otasi" - Stalinning matbuotda bosilib chiqqan "Buyuk burilish yili" nomli maqolasi hamda 27 dekabrda qishloq xo'jalik xodimlarining ilmiy konferentsiyasida so'zlagan nutqi "quloqlar" ni sinf sifatida tugatish va jadal jamoalashtirish siyosatini boshlab berdi. Yoppasiga jamoalashtirish bu-boy va o'rta hol dehqonlarga tegishli ishlab chiqarish vositalari, mollar, uy-joy, qishloq xo'jalik mahsulotlari va urug'zahiralarini tortib olinishi hisobiga kolxozlar tuzish degani edi. O'zbekistonda jamoalashtirish O'zKP MQning 1930 yil fevralda qabul qilgan "kollektivlashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish" to'g'risidagi qarori e'lon qilingandan so'ng boshlab yuborildi. O'zbekistonda yoppasiga jamoalashtirishni tezlashtirish hamda "quloqlar" bilan kurash olib borishni kuchaytirishga yordam tariqasida Markaz 25 ming tashkiliy-siyosiy tajribaga ega bo'lgan rus ishchilarni yuboradi. Bu erga "25 mingchilar" asosan Moskva, Leningrad, Ivanovo - Voznesenk va SSSRning boshqa sanoat markazlaridan O'zbekistonga 433 ishchi yuborildi. Ulardan tuzilgan brigadalar o'zbek qishloqlarida kolxozlar tuzish hamda "quloq qilish" kompaniyasida "faol" ishtirok etdilar. 1930-yilning o'zidayoq respublikada 2648 ta boy va "quloq xo'jaliklari tugatilib, qishloq ahlinining tadbirkor qismi oyog'iga bolta urildi. "Quloq qilish" siyosati dehqonlarda ishonchsizlik va xavotirni kuchaytirdi. Ko'plab dehqonlar o'z xo'jaliklarini tashlab qochdilar. Chorva soni keskin kamayib ketdi. Respublikadagi siyosiy vaziyat keskinlashib bordi. Chust va olmosda boy dehqonlar chorva mollarini yoppasiga sotishni avj oldirdilar. Jamoalashtirishga qarshi bu harakat ba'zi joylarda sovet hokimiyatiga qarshi chiqishlarga aylandi. Mana shunday norozilik chiqishlarining oldini olish uchun 1930 yilda o'z MQ KP(b) qoshida "quloq" va boylarni yo'q qilish bo'yicha maxsus respublika komissiyasi tuziladi va "quloq qilish" siyosati yanada shiddatliroq tus oladi. O'zbekistonda jamoalashtirish asosan 1932 yilning oxiri 1933 yilning boshlarida tugallandi. Bu davrga kelib respublikaning 79 dan 61 tumanida barcha dehqon xo'jaliklarini kolxozlarga birlashtirish nihoyasiga etkazilgan edi. Jami O'zbekistonda jamoalashtirilgan xo'jaliklar 74,9% ni tashkil etdi. Birinchi besh yillik (1928-1932) oxirlarida respublikada 9734 kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgan edi. 1930-33 yillarda O'zbekistonda 5550 dehqon xo'jaligi hibsga olinib, quloq qilinadi va Ukraina, Sibir, Qozog'iston va boshqa joylarga zo'rlik bilan ko'chirildi. Lekin shuni ham aytish joizki, bunda nafaqat o'ziga to'q, mol-mulkka ega dehqonlar, balki o'rta hol, ayrim hollarda esa batrak xo'jaliklarga mansub kishilar ham "quloq" sifatida surgun qilindi.

Sovet davlatining bunday g'ayriinsoniy siyosatini amalga oshirishdan maqsadi, birinchidan, qishloqdagi o'ziga to'q kishilarning er-suvi, molmulkini tortib olish, ikkinchidan, tortib olingan boylik va ishlab chiqarish vositalari hisobiga jamoa va davlat xo'jaliklarining dastlabki moddiy bazasini yaratish, uchinchidan, kambag'al dehqonlarning bu xo'jaliklarga "o'z xohishlari" bilan kirishlariga erishish va ularning arzon mehnatidan foydalanish, to'rtinchidan, "quloq" bo'lib surgun qilingan kishilar yordamida masalan, Ukrainaning iqlimi O'zbekistonga yaqin zonasida paxtachilik sovxozlarini tashkil etish va pirovardida paxta yordamida SSSRning moddiy imkoniyatlarini yaxshilash edi. Sho'rolar bu maqsadlarga asosan erishdi. Quloqlar hisobiga qaddini tikladi, socialistik qurilishning moddiy bazasini yaratdi. Paxta mustaqilligiga erishdi. Barcha xatti-harakatlarga qaramay, Ukrainada paxtachilik xo'jaligi qaror topmadi. Majburiy jamoalashtirish siyosati qishloqning mustaqil rivojlanishini barbod qildi, qishloq ahli ongiga salbiy ta'sir ko'rsatdi, dehqonlarning erga egalik tuyg'usini yo'q qildi. O'zbekiston uchun suv inshootlari qurish muhim edi va shuning uchun 1939 yildan bunday qurilishlar umumxalq hashar yo'li bilan amalga oshirila boshladi. 1939 yil 1 avgustda boshlangan 270 km uzunlikdagi katta Farg'ona kanali xalqning mashaqqatli mehnati evaziga 45 kunda barpo etildi. Kanal qurilishida 160 ming kishi ishtirok etdi va asosan qo'l mehnati bilan qurildi.

12-mavzu. O'zbekistonda XX asrning 20-30 yillarida ta'lim tizimi. Sovet xokimiyatining qatag'onlik siyosatini ilm-fanga ko'rsatgan ta'siri. 20-yillarning ikkinchi yarmi, 30-yillar sovet hokimiyati uchun o'zining siyosiy va iqtisodiy mavkeini yanada mustahkamlashi davri bo'ldi. Istiqloqlar kurashi, barcha ixtilofdagi siyosiy partiyalar tugatilishi natijasida bolsheviklar mutlaq yakkahokim partiyaga aylandi. U jamiyat ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida o'z mafkuraviy ta'sirini o'tkazib bordi. Ayniqsa bu kishilar ongini o'zgartirishda muhim omil bo'lgan ta'limda, ilmda va madaniyatda jiddiy tus oldi. Dastlabki yillarda madaniyat va uni boshqarish jabhalarida demokratik tamoyillar birmuncha mavjud bo'lib, hokimiyat mahalliy urf-odatlar va hususiyatlarni hisobga olishga majbur bo'lgan edi. Keyinchalik esa, ma'muriy-buyruqbozlik usullari keng quloq otib mustahkamlanib borishi bilan yalpi ko'rsatkichlar ortidan quvish, bolshevikcha "madaniy inqilob" yo'li va usullari ustivorlik qila boshladi. Xalkning ma'rifatga, fanga va milliy ma'naviyatga bo'lgan intilishi hukmron kuchlar tomonidan uzoqni ko'zlamay va yaxshi uylamay olib borgan siyosatlari natijasida siyosiy manfaatlar yo'lga burildi. Yangi ziyoli kadrlarni shakllantirish, eski mavjud milliy ziyolilarni yo'q qilish ana shu maksadlarni ko'zlab amalga oshirildi. Savodxonlik darajasining o'sishi byurokratik boshqaruv tizimining mustahkamlanib borishi, texnika tarakkiyoti tomon yurish va ilmiy muassasalarning tashkil topish jarayonlari ular ustidan qattiq mafkuraviy nazoratning o'rnatilishi bilan hamoxang ravishda yuz berdi. Shunday sharoitlarda madaniyatning rivoji jamiyatning ma'naviy o'sishiga halal beruvchi va hatto ba'zi hollarda uni to'xtatib qoluvchi mexanizmga aylanar edi. Bunday ahvol xalk ta'limi sohasida xam mavjud edi. Umumiy boshlang'ich ta'limni joriy etish,

savodsizlikni tugatish kabi islohotlar ham ijobiy, ham salbiy tarzda kechdi. Masalan, yangi sovet maktablari muallimlarga muhtoj bo'lsa-da, eski maktablar va jadid usulidagi maktablar muallimlaridan foydalanmadi, aksincha, ularga "dushman" sifatida qaraldi. 1927 yilda "za partiya" jurnali orqali siyosiy doiralar eski usuldagi va jadid maktablariga qarshi kurash e'lon qildilar. Natijada, ular sovet ma'murlari tomonidan asta-sekin berkitildi va 20-yillar oxiriga kelib bu maktablar o'z faoliyatini butunlay to'xtatishga majbur bo'ldi. 30-yillarda sovet maktablari darsliklarga muhtoj bo'lib turgan bir paytda, jadid mualliflari yozgan va musulmon bolalarining turmushi va psixologiyasiga moslashtirilgan darsliklardan foydalanish haqida o'ylab ham ko'rilmadi. Maktablarda esa ko'p xollarda maxsus tayyorgarlik utmagan, ma'lumoti past, malakasiz kishilar muallimlik kildilar. Masalan, Izboskan tumanidagi maktablarning ta'lim ahvolini tekshirish jarayonida o'qituvchilar arifmetikaning to'rt amalidagi masalani qiynalib echishi, bo'g'inlarga bo'lib o'kishi ma'lum bo'lgan. Toshkent shahar oktyabr tumanidagi 74-maktabning matematika o'qituvchisi matematikani umuman tushunmasligini, dars berishga majbur qilinganligini ochiq-oydin tan olgan. Shu tumanning yana bir maktabiga matematikadan dars berish uchun magazin sotuvchisi yuborilgan. Umuman, 1932 yilda respublika pedagogika o'quv yurtlarida ishlayotgan o'qituvchilarning 72%ini boshlangich ma'lumotga ega bulganlar tashkil qilgan edi buning ustiga maktablar yomon axvolda bulib, odsiy jixozlar, darsliklar etishmas, o'qitishning anik dasturi va uslubi hali ishlab chiqilmagan edi. Shunga karamasdan, o'zbek xalqining bilimga bo'lgan intilishi 30-yillarning boshlariga kelganda respublikada savodxonlik uchun umumxalk yurishini boshlab berdi. Birgina 1932 yilda 707 ming kishi, shu jumladan, qishloqlarda 615,4 ming aholi savodsizlikni tugatish kurslarida o'qitildi.

Sovet davlatining statistik ma'lumotlarida ko'rsatilishcha, 1925-1941 yillar davomida xalq ta'limi maktablari soni muttasil ortib borgan. Masalan, 1924-25 o'quv yilida O'zbekistonda 160 ta sovet tilidagi maktablar tashkil qilinib, ularda 17209 o'quvchi ta'lim olgan bulsa, 1941 yilga kelib maktablar soni 5504 taga va ularda o'qitilayotgan o'quvchilar soni esa 1 mln. 315 ming kishiga etgan. Birok raqamlar ortidan quvish va shoshma-shosharlik oqibatida umumiy ta'limni joriy qilishda ko'pgina jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi. Jumladan, maktab yoshidagi bolalarning bir qismi o'kishga tortilmay koldi, o'qishni tashlab ketayotgan o'quvchilar soni (ayniqsa mahalliy millat yoshlari orasida) ortib bordi, ko'pgina maktablarda o'qitish saviyasi mutlaqo talabga javob bermasdi, chunki muallimlarning bilim darajasi etarli emasdi. Ayniksa ularning moddiy ahvoli yomon edi, maktablar son jihatdan muttasil oshib borayotgan bo'lsada, ularning o'quv-moddiy bazasi esa nochor ahvolda qolayotgan edi. Sovetlarning "madaniy inqilob" tadbiri jamiyatning barcha jabhalarini, ayniksa fan va madaniyatni o'ta mafkuralashtirib, uning har bir sohasini qamrab oldi. Bolsheviklar tarbiyaning dastlabki va ta'sirchan o'chog'i bo'lgan xalk ta'limini birinchi kundanok mafkura izmiga solish uchun butun imkoniyatini ishga soldi. Maktablarda siyosiy tarbiyani yulga kuyishga va uni takomillashtirib borishga

e'tibor berdi. Ma'lumki, bolsheviklar mafkurasi negizida asosan sinfiy kurash goyasi ustuvorlik qilgan. O'zgacha fikrlashga bo'lgan har kanday urinish "sinfiy dushman qarshiligi" deb baholandi. Guyo, "sinfiy dushman" ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida, ta'limda, fanda, adabiyot va san'atda, ishlab chikarishda mavjud bulib, uni kidirib topish, barchani shub^a ostiga olish odat tusiga kirib bordi. Ta'lim sohasini "sinfiy dushmandan" tozalash maksadida, hatgo maxsus qarorlar ham kabul qilindi. Masalan, VKP(b) MK. O'rta Osiyo byurosi 1933 yil 27 martda o'qituvchi kadrlar safini tozalash haqida qaror qabul qiladi va uning dastlabki natijalari shu yilning 25 aprelida bo'lib o'tgan O'rta Osiyo bo'yicha partiyaning madaniy sohaga bag'ishlangan kengashida muhokama kilinadi. Bu "tozalash" natijasida birgina Qoraqalpog'iston bo'yicha mavjud 700 o'qituvchidan faqat 120 tasi maktablarda ishlashga loyiq deb topildi.

30-yillarning birinchi yarmida avj olgan bu tadbir amalda ziyolilar safini malakasi va saviyasi past kishilar bilan to'ldirishga, yuzakilik, omilsizlik, qog'ozbozlik kabi noma'qul illatlarning ildiz otishiga olib keldi. Kishining qobiliyati, madaniy saviyasi va ma'lumot darajasi emas, balki ijtimoiy kelib chiqishi asosiy mezon qilib olindi. Ko'pchilik partiya hodimlariga odat bo'lgan rasmiy qarashlar va fikrlarga qattiq rioya qilgan VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosi raisi I.A.Zelenskiy xalq ta'limi bo'yicha 1928 yilda o'tkazilgan O'rta Osiyo kengashida pedagogika texnikumida ta'lim olayotgan talabalar bo'yicha quyidagi ma'lumotlarni keltirgan edi: "biz madaniy sohada ijtimoiy kelib chiqishi jihatidan quyidagi shaxslarni tayyorladik: yirik savdogarlarning farzandlari 37%, mayda va o'rta savdogarlarning farzandlari 27%, qishloq boylari farzandlari 18%, dehqon farzandlari 9%, hunarmandlar farzandlari 9%". O'rta Osiyo byurosi raisi respublika xalq ta'limi va madaniyat sohalarida ishlash uchun tayyorlangan mutaxassislarning ko'pchiligi "begonalar", ya'ni ijtimoiy kelib chikishi jixatidan tuzum mafkurasiga to'g'ri kelmaydiganlardan iborat bo'lib qolganligini, ular ijtimoiy muhitga o'rnashib borayotganligini keskin tanqid qilgan edi. Bu yillarda respublika oliy o'quv yurtlari tarmog'i ham ortib bordi. Samarqandda O'zbekiston Davlat universiteti, Buxoro, Farg'ona, Namangan, Andijon, Marg'ilon, Toshkent, Nukus, Xiva, Urganch shaharlarida oliy maktablar tashkil etildi. Agar 1932 yilda respublikadagi 31 ta oliy o'quv yurtida 12,2 ming talaba o'qigan bulsa, 1941 yilga kelib ularda ta'lim olayotgan talabalar soni 18 ming kishiga etdi. Shu yili oliy o'quv yurtlarini 7373 mutaxassis bitirib chiqdi. Shu bilan birga bu yillar davomida 100 ga yaqin o'rta maxsus o'quv yurtlari tashkil qilinib, ularda 15 mingga yaqin yoshlar turli malakalarga ega bo'ldilar.

20-yillar o'rtalaridan boshlab mustabid tuzum O'zbekistonda qator ilmiy-tadqiqot institutlari tashkil kildi. Chunki bu institutlar, bir tomondan, O'zbekistonning xom ashyo sohasidagi yangi-yangi imkoniyatlarini ochishga yordam bersa, ikkinchi tomondan, olinayotgan va markazga olib ketilayotgan mahsulotlarning ishlab chikarish tannarxini tushirishga yordam berar edi. Tashkil

qilingan ilmiy muassasalar orasida O'zbek Davlat ilmiy-tadqiqot instituti (Uznii), paxtachilik ilmiy-tekshirish instituti (SoyuzNIXI)i kabilar bor edi. Yirik ilmiy kuchlarni o'zida birlashtirgan O'rta Osiyo Davlat universiteti (SAGU)da O'zbekistonning tabiiy boyliklari, iqlim va tuproq xususiyatlari, hayvonot va o'simliklar dunyosi keng o'rganila boshladi. Bu davrda geologiya qidiruv ishlari bo'yicha ham ko'plab ishlar amalga oshirildi, xususan, o'nlab neft konlari topildi. 1927 yili Sho'rsuv neft havzasida qudratli neft zahirasi ochildi. Tsement ishlab chikarish uchun xom ashyo zahiralari qidirib topildi va ular asosida Xilkov tsement zavodi kengaytirildi, Quvasoy tsement zavodi qurib bitkazildi. Bundan tashkari, Nodir metallar, qalay, mis, oltin, marmar konlari topildi. Lekin bu boyliklar O'zbekiston iqtisodiyotiga emas, ittifoq iqtisodiyotiga foyda keltirdi. Bir qator ilmiy izlanishlar ijtimoiy fanlar sohasida ham amalga oshirildi, xususan, O'zbekistonning qadimiy, o'rta asrlar va yangi tarixining ayrim masalalariga doir asarlar nashr etildi, qadimiy Sharq ko'lyozmalarini to'plash, Samarkandda va Termiz tumanida arxeologik qazish ishlari boshlab yuborildi, xalq og'zaki ijodi, etnografiya, til va adabiyot hamda san'at sohalarini tadqiq qilish kengayib bordi. Bu kabi ishlarni 1921 yilda taniqli ma'rifatchi olim Munavvar Qori Abdurashidxonov rahbarligida tuzilgan Davlat ilmiy Kengashi (Gus) amalga oshirayotgan edi. 1932 yilga kelib O'zbekiston olimlari Respublika Fanlar akademiyasini tashkil etish ishiga kirishdilar. Bu yo'lda ilk tashlangan qadam Markaziy Ijroiya qo'mita qoshida 1932 yil 11 oktyabrda O'zbekiston ilmiy-tekshirish muassasalariga rahbarlik qiluvchi respublika qo'mitasining tuzilishi bo'ldi. 40 - yillarning boshida O'zbekistonda oltmishdan ortiq maxsus ilmiy-tekshirish muassasalari, laboratoriya va stantsiyalari mavjud bulib, ularda nazariy va amaliy fan sohalari bo'yicha turli yo'nalishlarda ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. 1940 yil 9 yanvarda fan qo'mitasi Ittifok, Fanlar akademiyasining O'zbekiston filialiga aylantirildi. 20-yillar oxirida partiya mafkura maydoniga yana bir g'oyani-madaniy merosni inkor etish g'oyasini tashladi, bu aslida "madaniy inqilob" ning asosiy maqsadlaridan biri edi. Biroq sovet madaniyati nazariyasi (doktrinas) uning ayrim g'oyaviy rahnamolari orzu qilganidek madaniy merosni butunlay inkor etish yo'li bilan borgan, deb aytish noto'g'ri, albatta. Madaniy merosdan foydalilarini olib, keraksizlaridan voz kechish, yoki ularni zamonga moslashtirish haqidagi fikrlar ham bo'lgan. Partiya rahbarlaridan biri bo'lgan I.A. Zelenskiy bu haqida shunday yozadi: "eski madaniyat ikki qismdan iborat: moddiy qismdan, biz o'zlashtirgan ishlab chiqarish apparatidan xo'jalik va texnik asos (basis)ga bevosita yo'ldosh bo'lgan aniq fanlardan; g'oyaviy qismdan, ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti darajasidagina emas, balki ishlab chiqarish kuchlari va qurollari taqsimotidan kelib chiqqan (kurollar va vositalarga xususiy egalik) g'oyaviy qismidan iborat. Madaniyatning aynan shu qismini, ya'ni mehnat qurollari va ishlab chiqarish vositalariga hususiy egalik faktidan kelib chiqqan qismini biz uloqtirib tashlashimiz zarur". Shuni alohida aytib o'tish joizki, mustabid tuzum mafkurasi tomonidan sun'iy ravishda bo'lib tashlangan bunday madaniyat nafaqat qaram xalqlar uchun, shu bilan birga rus xalki uchun ham ma'naviy zarardan boshqa

hech narsa keltirmadi. Kompartiyaning madaniy merosni inkor etish siyosati Arab yozuvini lotin grafikasiga almashtirish haqidagi qarorda ham o'z aksini topdi. SSSR miq va XKKning ushbu qarori 1929 yil 7 avgustda qabul qilindi. Aslida o'zbek yozuvini lotinlashtirish g'oyasi 1921 yilda o'zbek tili va uning imlosiga bag'ishlangan 1-o'lka kurultoyida o'rta tashlangan bo'lib, ko'pchilik tomonidan qo'llab-quvvatlanmagan edi. Kengash ishtirokchisi Abdurauf Fitrat o'z nutqida Arab grafikasini bosmalashda va qo'llashda bir qator qiyinchiliklar borligini ko'rsatib o'tish bilan birga, uni soddalashtirish zarurligini taklif qilgan holda Arab grafikasini saqlab qolish lozimligini ta'kidlaydi. Lekin keyinchalik A. Fitrat o'z fikrini o'zgartirib, o'zbek yozuvini lotinlashtirish tarafdori bo'lgan. 1922 yilning oxiriga kelib alfavitni o'zgartirish masalasida munozaralar yanada kuchaydi. Maorif va madaniyat xodimlarining s'ezdida bu masalada juda keskin tortishuvlar bo'ldi. Asosiy ma'ruzachi O'rta Osiyo xalqlari tillari bilimdoni mashhur olim, professor E.D. Polivanov, O'rta Osiyo xalqlari uchun Arab imlosidan voz kechish og'ir ekanligini aytsa-da, lekin Arab yozuvini almashtirish g'oyasining tashabbuskori bo'lib chiqdi. Shu bilan birga, u o'z ma'ruzasida "an'anaviy Arabcha yozuv faqatgina diniy musulmon an'analari nuqtai nazaridagina qimmatlidir", deb Arab yozuvining mavqeini pasaytirishga harakat qildi. Keskin munozara va bahslardan so'ng Turkiston avtonom Respublikasi Xalk maorifi komissariati qoshidagi Davlat ilmiy Kengashi tomonidan qo'llab-quvvatlangan Arab yozuvini engillashtirish tarafdorlari g'alaba qildilar. S'ezd qabul qilgan 6 banddan iborat qarorda o'zbek yozuvini Arab imlosi asosida saqlab kolish, birok o'qish hamda yozuvni o'rganishni engillashtirish maqsadida uni bir oz soddalashtirish zarurligi ta'kidlandi.

1926 yil martda Boku shahrida bo'lib o'tgan I umumittifoq turkshunoslar s'ezdida ham bu muammo qizg'in munozaralarga sabab bo'ldi. Albatta, islohot o'tkazishdan maqsad, avvalo Arab imlosiga qaraganda ancha engil o'zlashtiriladigan lotin imlosini o'rganish bilan savodsizlikni mumkin qadar tezroq tugatish uchun intilish ekanligini sezish qiyin emas. Ammo yozuvning lotinlashtirilishiga qarshi turgan muxoliflar, sovetlarning bu yo'li ko'p millatli Sovet O'rta Osiyosi xalqlarini Sharq musulmon mamlakatlaridan sun'iy ravishda ajratib olib, ular uchun alohida yangi madaniyat va tarix yaratishni maqsad qilib qo'yganlar, degan fikrlari mutlaqo to'g'ri ekanligini hayotning o'zi tasdiqladi. Ikkinchi tomondan, yozuvning lotinlashtirilishi dinga qarshi tashviqotning bir shakli edi, bolsheviklar ta'biriga ko'ra, Arab yozuvi dindorlarga, ulamolarga "xizmat qilar" edi. V.V. Bartold, S.F. Oldenburg, A.N. Samoylovich kabi taniqli sharqshunos olimlar bu masalaga xolisona yondashmadilar. Islohot haqidagi rasmiy ko'rsatmaga amal qilgan holda, Shark xalqlari tarixi va madaniyatini o'zida mujassam qilgan minglab Arab yozuvidagi qimmatbaho manbalardan O'zbekiston xalqlarini mahrum qilishda o'z hissalarini qo'shdilar. Arab yozuvini lotinlashtirish siyosatiga O'zbekistonda, shu jumladan, taniqli tilshunos olimlardan lug'atshunos, 2 jildlik birinchi O'zbekcha-ruscha lug'atning o'zbek muallifi — rozi olim Yunusov, pedagog o'qituvchilar —

Qayum Ramazonov, Abdurahim Yo'ldoshev, Po'latxon Qayumov va boshqalar qarshi turgan edilar. Ular bu islohotni madaniy bilimsizlik deb baholadilar. Ayniqsa, 1921 yilda til va imloga bag'ishlangan I Umumo'zbek s'ezdida Arab yozuvini bir shaklga keltirish va o'zbek tilining so'z boyligi, lug'at tarkibi (leksikasi) haqida qimmatli takliflar bilan chiqqan Ashurali zohiriy bu kurashga ko'p kuch sarfladi. Birok, yozuv masalasi atrofidagi barcha shov-shuvlardan tortib to hukumat, oddiy tashkilotlar, islohotni tashkil etuvchilar mehnati, g'oyaviy targ'ibot ishlarining bari 30-yillar oxiriga kelib mutlaqo keraksiz bo'lib qoldi. Yozuvni lotinlashtirish uchun ishlatilgan katta mablag'lar esa bekor ketdi. Chunki bu davrga kelib, hech qanday tashviqotsiz, buyruq tarzida yozuvning navbatdagi yangi islohoti — kirillisaga o'tish hakida qaror qabul qilindi. 1940 yil may oyida O'zbekiston SSR Oliy Soveti III sessiyasida T.N. Qoriniyozovning ma'ruzasi bo'yicha yozuvning rus grafikasiga o'tkazish haqida ko'rsatma berildi. Qarorda "o'zbek xalqi keng ommasining tashabbusi, xalqning xohish-istagi", deb alohida ta'kidlandi. Shuningdek, kirillisaga o'tish "xalqlar do'stligini mustahkamlash" vositasi deb talqin qilindi. Yangi islohot lotin imlosiga o'tishda nazarda tutilmagan siyosiy sabablarga ham ega edi. Ma'lumki, 20-yillar oxirida Turkiya lotin imlosiga o'tgan bo'lib, Markaziy hukumat SSSR tarkibidagi O'rta Osiyo respublikalarini burjua mamlakati bo'lgan Turkiya va boshqa kapitalistik dunyo mamlakatlari yozuvidan foydalanishga yo'l qo'ya olmas edi. Til va adabiyot instituti xodimlari tomonidan o'zbek tili hususiyatlarini hisobga olib bir necha islohot loyihasi ishlab chiqildi va ulardan turli xil tillar guruhiga kiruvchi, bir-biridan farq etuvchi o'zbek va rus tillarini "yaqinlashtiradigan", umumlashtiradigan varianti tanlab olindi. Fikrimizcha, taniqli va xizmat ko'rsatgan olim, professor T.N. Qoriniyozovni asosiy ma'ruzachi sifatida tanlab olishdan maqsad imloni o'zgartirishga nisbatan bo'lishi mumkin qarshilikning ta'sirini kamaytirish bo'lgan. Ammo O'zbekiston ziyolilarining eng ilg'or vakillari bu davrda katag'on etilgan bo'lib, qarshilik ko'rsatish haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Taassuflar bo'lsinki, katta-katga xarajatlar maorif va madaniyat ravnaqi uchun emas, balki mustabid rejim siyosatiga ma'qul keladigan islohotlarga sarf etildi. Madaniy sohalarni mafkura izmiga solish din masalalarini ham chetda qoldirmadi. Marksizmga asoslangan sovet mafkurachilari Islomning yuksak ilmiy-madaniy qimmatini inkor etish uchun unga nisbatan "sosialistik turmush tarziga mos kelmaydigan" eski, qoloq, reaksion qarashlar degan ustqurmani tanlab oldilar. Markazning bu ustqurmasi O'rta Osiyo tarixi bilan shug'ullangan mashhur sharqshunos olim V.V. Bartoldning Islomni jahon tarixining bir ko'rinishi bo'lgan musulmon madaniyati sifatidagi ta'rifi e'tiborga olinmadi.

30-yillar ilm-fanning qaror topishida jiddiy yutuqlar qo'lga kiritilgani bilan nishonlandi. Xalq xo'jaligida kattagina ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni nazariy va amaliy yo'l bilan hal etish ustida samarali mehnat qilgan dastlabki milliy oliy mutaxassis, iste'dodli tadqiqotchilar etishib chiqdi, keyinroq ulardan yirik olimlar avlodi shakllandi. Masalan, geolog olimlardan H.M. Abdullaev, G'. A.

Mavlonov, N.A. Kenesarin, matematiklardan T.N. QoriNiyoziy, T.A. Sarimsoqov, fiziklardan u.O. Oripov, biologlardan T.Z. Zohidov, D.K. Saidov, A.M. Muzaffarov, A.T. To'laganov, kimyogarlardan o.S. Sodiqov, A.S. Sattorov, S.Yu. Yunusov, X.U. Usmonov, K.S. Ahmedov, energetiklardan H.F. Fozilov, G.R. Rahimov, faylasuflardan I.M. Mo'minov, arxeolog Y.G'. G'ulomov, tarixchi P. Soliev, M. Saidjonov va boshqa ko'pgina olimlar yangi ilmiy yo'nalishlar hamda ilmiy maktablarning asoschilari bo'lib qoldilar

13-mavzu. XX asrning 20-40 yillarida adabiyot va san'atni bolshevikcha mafkuralashtirilishi. Milliy adabiyot va san'atning ahvoli qiyin va nomutanosib holatda edi. Shaxsga sig'inishning rutubatli iqlimiga qaramay ijodiy hayot so'nmadi, yozuvchilar va adabiyotshunoslar qatori kengaydi. 1934 yil martda Toshkentda O'zbekiston yozuvchilarining s'ezdi bo'ldi va unda Respublika Yozuvchilar uyushmasi tashkil qilindi.

O'zbek yozuvchilarining nomlari jahonga keng yoyila boshladi. G'afur G'ulom, Oybek, G'ayratiy, Hamid Olimjon, Abdulla Qahhor, Oydin Sobirova, Usmon Nosir, Komil Yashin va boshqalarning asarlarida xalqning ijtimoiy hayoti va an'analari, mehnat qahramonlari, shijoati kabi xususiyatlar o'z badiiy ifodasini topgan.

Lekin 30-yillarda kuchaygan ma'muriy buyruqbozlik tizimi va shaxsga sig'inish mafkurasi ijod ahlini, qolaversa respublikaning madaniy hayotini bo'g'a boshladi. Ijodni partiyaviylik va yagona mafkuraga bo'ysundirilishi hayotni badiiy tasvirida vulgar-sosial ko'rinishlarga keng yo'l ochdi. Partiya tomonidan yangi hayotni kuylashga bo'lgan chaqiriq va majburiy cheklashlar ijodiy jarayonda tarixiy o'tmishni bir tomonlama tasvirlashga olib keldi.

Adabiyotda borliqni, murakkab ijtimoiy muammolarni bo'yab ko'rsatish, xato va kamchiliklar haqida sukut saqlash zaruriy shart bo'lib qoldi.

Milliy madaniyat 30-yillarda qattiq fojiaga uchradi. Inson haq-huquqlarining poymol qilinishi kuchaydi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Shokir Sulaymon, Ziyosaid, Elbek, Botu, A'zam Ayub, Usmon Nosir, Qosim Sorokin kabi millatning etuk ziyolilari qatag'on qilindi va xalqimiz ularning asarlarini o'qishdan uzoq vaqt mahrum bo'ldi.

40-yillar oxirlarida fan va madaniyat xodimlarini qatag'on qilishlar davom etdi. VKP (b) MKning 1946 yil "Zvezda" va "Leningrad" jurnallari haqidagi qarorlari qatag'onlar yangi to'lqinining g'oyaviy asosi bo'lib xizmat qildi. Shu paytdan boshlab adabiyot va san'atda ijodiy demokratik rivojlanish uzoq yillar davomida sun'iy ta'qib qilindi, joylarda hurfikrlilik siquvga olindi.

Markazning ko'rsatmalariga asoslanib, respublikaning partiya organlari ijodiy ziyolilarga qarshi kurash olib bordilar. Ularning asarlaridagi milliy g'oyalar ularni ayblash uchun foydalanildi. Yozuvchi va shoirlarning asarlarida o'rta asr va

inqilobgacha bo'lgan davrdagi xalq tarixini, madaniyatini badiiy tasvirlash-o'tmishni qo'msash, ideallashtirish deb ayblandi va ularga "millatchi" degan tamg'alar yopishtirildi. Shu qabilda Oybek, Abdulla Qahhor, Mirtemir, Shayxzoda va boshqa o'zbek yozuvchilari qoralandi.

1951 yil avgustda respublika matbuotida "qator shoir va yozuvchilarning ijodida mafkuraviy og'ishlar" mavzusida maqola chop etildi. Unda Turob to'la, kamtar Otaboev, Mirtemir, Sobir Abdulla, Habibiy kabi ijodkorlar millatchilikda va panturkchilikda ayblanib, tanqid qilindilar. Shuningdek, Oybek, X. Zarifov, X. Yoqubov, Said Ahmad, I. Sultonov va boshqalar "o'zbek sovet adabiyoti vazifalaridan chetda turish"da va "jiddiy g'oyaviy xatoliklar"ga yo'l qo'yganlikda ayblandilar.

1951 yilda Maqsud Shayxzoda, Shukrullo Yusupov, G'ulom Alimov va boshqa bir qator ijodkorlar "antisovet millatchilik faoliyati" da ayblanib qamoqqa olindilar va 25 yillik qamoq jazosiga hukm qilindilar. Shu yillari jamiyatshunos olimlardan bir guruhi, chunonchi, faylasuf V. Zohidov, iqtisodchi A. Aminovlar panturkizmni tashviqot qilishda va burjua-millatchilikda ayblanib, ta'qib qilindi.

Qatag'on qilingan san'at, fan va madaniyat arboblari mustabid tuzum davrida haq-huquqsizlik qurboni bo'ldilar.

Adolat bir qadar qaror topib, shaxsga sig'inish va uning oqibatlarini tuzatish uchun olib borilgan kurashlardan keyin asossiz qatag'on qilingan madaniyat va fan arboblari oqlandilar.

14-mavzu. Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarida O'zbekistondagi xayot. 1939 yilda boshlanan ikkinchi jahon urushi sababli vujud kelgan xalqaro vaziyatga SSSR bilan birga O'zbekiston ham tortildi. Xalqimizning Botir farzandlari "kichik urushlar" deb nom olgan Xalxingol, Hasan ko'li, Finlyandiya urushlarida ishtirok etganlar.

1941 yil 22 iyun'kuni gitlerchilar Germaniyasining SSSRga to'satdan qilgan hujumi o'zbek xalqinin haggm tinchini buzib, qalbini nafratga to'ldirdi. O'tkazilgan miting va yig'ilishlarda ariza bergan ko'ngillilar soni dastlabki oylardayoq 32 mingdan ko'proqni tashkil etdi.

Front orqasini mustahkamlash, xalq xo'jaligini qayta qurib, harbiy izga tushirish mamlakatni yagona harbiy lagerga aylantirishga doir umumiy dasturning eng muhim tarkibiy qismi bo'ldi. Bu dasturni amalga oshirishda O'zbekiston qizil armiyaning front orqasidagi mustahkam bazasiga aylandi. O'zbekiston g'arbdan keltirilgan 100tadan ortiq korxonalarni qabul qilib oldi va bu zavodlar xalqimizning fidokorona mehnati bilan qisqa vaqt ichida mahsulot bera boshladi. "Rostsel'ma", "Krasniy Aksoy", "Moskva", "Pod'emnik" va "Elektrostanok" zavodlari shular

jumlasidandir. "Tashselmash" zavodi, Chirchiq elektrokimyo zavodi va boshqa respublika sanoati korxonalari ham front ehtiyoji uchun ishlay boshladi.

O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari aholisi va moddiy resurslarini safarbar qilish va jangovar tayyor holga keltirishda O'rta Osiyo harbiy okrugi muhim rol o'ynadi. Bir yarim yil ichida bu okrug 109 qo'shilma tuzdi. O'zbekiston mehnatkashlari milliy harbiy qo'shilma tuzish tashabbusi bilan chiqdilar. 1941 yil noyabridan 1942 yil martigacha O'zbekistonda 14 ta milliy brigada, jumladan, 9 ta alohida o'qchi brigada, 5ta otliq diviziya tuzildi. Urush yillarida bir million to'rt yuz ming o'zbekistonliklar frontlarda jang qildilar. Ulardan to'rt yuz ellik ming kishi qaytib kelmagan. Urushning dastlabki kunlarida Respublika mudofaa fondiga 30 mln. so'm miqdorida pul to'plandi. Qisqa vaqt ichida O'zbekiston xalq xo'jaligi harbiy izga o'tkazildi. Butun xalq, jamiki moddiy resurslar Vatan himoyasiga sarf qilindi.

Sobir Rahimov, Mamadali Topivoldiev, R. Abzalov, O. Rahimov, Xalloq Aminov, Qo'chqor Turdiev, nazar Rajabov kabi o'zbekistonliklar jangovor jasoratlari uchun Sovet Ittifoqi qahramoni unvoniga sazovor bo'lgan bo'lsalar, butun O'zbekiston ahli xalq xo'jaligi mehnat frontida yuksak jasorat namunalarini ko'rsatdilar. 280 dan ortiq o'zbekistonliklar frontdagi jasoratlari uchun Sovet Ittifoqi qahramoni unvoniga, minglab jangchilarimiz esa urush yillari ta'sis etilgan orden va medallarga o'z jasurliklari sababli sazovor bo'ldilar.

Mamlakatning turli rayonlaridan ko'chirib keltirilgan aholini O'zbekistonda hurmat-e'tibor va g'amxo'rlik bilan kutib olindi. Bu erga bir millionga yaqin odam, jumladan, 200.000 bola ko'chirib keltirildi. O'zbekistonda ular boshpana va mehr topishdi. Ularga 135 ming kvadrat metrdan ko'proq turar joy berildi, ularni ishga joylashtirish yuzasidan doimiy ish olib borildi. O'zbekiston aholisi o'zining so'nggi burda nonini, kiyim-kechagini, turar joyini ko'chib kelganlar bilan birgalikda baham ko'rdi. 15 nafar etim bolani farzandlikka olgan Shomahmudovlar oilasinin nomi butun jahonga ma'lum. Bu xalqlar do'stliginin buyuk namunasi bo'lib, xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirsa-da, bu yillarda milliy siyosatda kechirib bo'lmaydigan xatolarga ham yo'l qo'yildi.

1943-44 yillarda qalmiqlar, Qrim tatarlar, chechenlar, ingushlar, nemislar, qorachoylar, mesxeti turklari o'zlarinin tarixiy vatani va doimiy joylaridan mamlakatning Sharqiy rayonlariga ko'chirib yuborildi. O'zbekistonga 15 mingdan ortiq Qrim tatarlar, 175 ming chechenlar, 157 ming ingushlar va boshqa xalqlar ko'chirib keltirildi. Urush yillarida va undan keyin omon qolgan harbiy asirlarning ham ahvoli og'ir kechdi.

Ikkinchi jahon urushi yillari davrida izdan chiqqan O'zbekistonning iqtisodiyoti urushdan keyingi 1946-1950 yillari g'oyat keskinlashgan xalqaro vaziyatda qayta tiklana boshladi.

Mamlakatning ichki resurslari, tabiiy boyliklari va arzon ishchi kuchini g'oyat kuchli ekspluatasiya qilish evaziga, xorijiy sarmoyalardan bosh tortgan holda olib borilgan iqtisodiyotni tiklash xalq boshiga og'ir kunlarni keltirdi. O'zbekiston xalq xo'jaligini tiklash ishlari sovet hukumatining zo'r berib kurollanish siyosatiga buysundirildi. Ayni bir vaqtda o'zbek xalqi urushda vayron bo'lgan o'lkalarni tiklashga ham o'z hissasini qo'shdi. Urush davrining shart-sharoitlari saqlangan holda xalqning mardona va fidokorona mehnati bilan besh yil ichida sanoat mahsulotini ishlab chiqarish urushdan avvalgi darajaga etib, deyarli ikki marta oshib ketdi.

Urushdan keyingi yillarda qishloq xo'jaligini, ayniqsa chorvachilikni tiklash ishlari ancha og'ir o'tdi. 1945 yil 15 iyuldagi Markaziy hukumatning "O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risida"gi qarori asosida paxta yakkahokimligi kuchaytirildi va O'zbekistonning markazga bog'liqligi yana ham mustahkamlandi. Ob-havoning inijqligiga, tiklash ishlarining qiyinchiliklariga qaramasdan, 1950 yilgi tayyorlangan paxta 2.200.000 tonnaga etdi.

50-60-yillarda sanoat va qishloq xo'jaligini boshqarish tizimiga ayrim o'zgarishlar kiritildi. Jumladan, 1954-1956 yillari ittifoq miqyosidagi bir qator yirik korxonalar respublika ixtiyoriga o'tkazildi. Natijada sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning salmog'i 31 foizdan 55 foizga ko'tarildi. Xo'jalikni boshqarishda iqtisodiy omillarga suyanish, mehnat manfaatdorligini oshirish va boshqa tadbirlar o'z samarasini bermadi, chunki jamiyatda tub islohotlar o'tkazilmagan edi. Sanoat va qishloq xo'jaligi ekstensiv yo'l bilan, ya'ni tabiiy boyliklardan o'rinsiz, hisobsiz foydalanish, butun xalqning mehnatini haddan ortiq ekspluatasiya qilish hisobiga 60-70-yillarda sanoatning yangi sohalari vujudga keldi.

O'zbekistonda oltin, uran, rangli metallar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yila boshlandi. Energetika, kimyo sanoati rivojlandi. Sanoatning rivojlanishi natijasida yangi shaharlar: Navoiy, Uchquduq, Zarafshon, Zafarobod, Nurobod kabilar qad ko'tardi. Lekin mustamlaka holatidagi respublikaning rivojlanayotgan iqtisodidan boshqalar ko'proq manfaatdor edilar. So'nggi hisob-kitoblarga qaraganda bevosita Ittifoq ministrlklariga bo'ysundirilgan faqat oltin va uranning o'zidan 15 milliard Amerika dollariga teng boylik markazga olib ketilgan. O'zbekistonning aksariyat shahar, qishloqlari gazlashtirilmagan holda respublikada qazib chiqarilgan tabiiy gaz Rossiyaning sanoat markazlariga etkazib berildi.

15-mavzu. XX asrning 70-80 yillarida O'zbekiston.

Ittifoq tarkibida bo'lgan O'zbekiston Respublikasi, uning rahbar tashkilotlari huquqlari cheklangan edi. Ular markazning ko'rsatmalariga binoan ish olib borardi. 70-80-yillarda boshqaruvning o'ta markazlashtiriluv, ma'-muriy-buyruqbozlik tizimining hukmronligi avj oldi. Bu hoi respublika ma'muriyatini mustaqil ish tutish va tashabbus ko'rsatish imkonidan mahrum etdi.

O'sha davrdagi sovet jamiyatining siyosiy tizimiga partiya, sovetlar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari kirardi. Tizimning asosiy ustuni partiya hisoblanardi. U o'zini rahbarlik qiluvchi va yo'naltiruvchi kuch hisoblab, sovetlar va jamoat tashkilotlariga o'z irodasini amalda zo'rlik bilan o'tkazib kelardi.

Qonun chiqaruvchi va ijrochi hokimiyat ittifoqdagi singari, respublikada ham rasman sovetlar ixtiyorida edi. 1950-1959-yillarda O'zbekiston Oliy Soveti Prezidiumiga Sh.R. Rashidov boshchilik qildi.

Sharof Rashidovich Rashidov (1917-1983) - respublikaning atoqli davlat, jamoat va siyosiy arbobi, o'zbek yozuvchisi. 30-40-yillarning ikkinchi yarmida u Samarqand viloyati gazetasi, so'ngra "qizil O'zbekiston" gazetasi muharriri bo'lib ishladi. O'zbekiston yozuvchilari uyushmasi boshqaruvi raisi bo'ldi. 1959-yildan to umrining oxirigacha O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining birinchi kotibi bo'lib keldi. U iste'dodli tashkilotchi va rahbar edi. Uning ishtirokida O'zbekiston iqtisodiyoti va madaniyatini rivojlantirishda muayyan muvaffaqiyatlar qo'lga kiritildi. Paxtachilikni rivojlantirish, yangi erlarni o'zlashtirish, 1966-yildagi zilziladan so'ng Toshkentni qayta tiklash ishiga u ko'p kuch-quwat va g'ayratini sarfladi. Toshkent metropo-LITEni qurilishi uning tashabbusi bilan boshlangan. Met-ropolitenning birinchi navbati 1977-yil 6-noyabrda ishga tushirildi.

Respublikamizda aholi va mehnat resurslari 1971-1985-yillarda yuksak sur'atlar bilan o'sib borgan. Aholining asosiy qismi qishloq joylarda yashagan. Ajdodlari qadimdan yashab kelgan erlarga bog'langanlik, ko'chib yurishga moyillikning yo'qligi respublika aholisiga xos xususiyat edi.

O'zbekiston aholisining umumiy soni o'sha yillari 11,7 mln kishidan 18,4 mln kishiga etdi. Aholi sonining tez o'sishi natijasida O'zbekiston aholisining Ittifoq umumiy aholisi miqdoridagi salmog'i ham muntazam o'sib bordi. Aholining asosiy qismi o'zbeklardan iborat bo'lib, respublika aholisi tarkibida ularning salmoq'i 1970-yilgi 65,4 foizdan 1989-yilda 71,4 foizga etdi.

Respublikada demografik vaziyat ancha murakkab-lashdi. Aholining tabiiy o'sishi tez sur'atlarda davom etdi. Respublikamiz bu ko'rsatkich bo'yicha Tojikistondan keyin Ittifoqda ikkinchi o'rinda turgan. Respublikamiz aholisining tabiiy o'sishi Ittifoqdagiga nisbatan 3 baravardan ziyod bo'lgan. Mazkur yillarda respublikada ko'plab sanoatlashgan shaharlarning vujudga kelishi natijasida ham aholi soni ortdi.

70-80-yillar respublikamizda ishlab turgan sanoat korxonalari, ularning fihallari va sexlarida o'rnatilgan dastgoh va asbob-uskunalarining 60 foizdan ko'prog'i eskirib, ishga yaroqsiz holga kelib qolgan edi. Shu bilan birga, yangi texnologik asbob-uskunalar etarli bo'lmaganidan, ishning 50 foizi qo'lda bajarilardi. Ko'pgina korxonalarda, jumladan, Toshkent to'qimachilik Kombi-nati, kimyo sanoati korxonalarining bir nechtasida 40-yillarda, ipakchilik korxonalarida esa 50-

yillarda o'rnatilgan dastgohlardan foydalanilardi. Ana shunday sharoitda ish unumi va samaradorligini oshirish maqsadida yangiyangi sanoat korxonalari qurilishiga ko'proq ahamiyat berildi.

Sanoat mahsulotining (1970-1985-yillar) umumiy hajmi O'zbekistonda 241 foizga o'sgan bo'lsa, uning etakchi tarmoqlari - mashinasozlik va kimyo sanoati asosan paxtachihk uchun mashinalar, kimyoviy o'g'it va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish bilangina cheklandi. 1985-yilga kelganda respublikada 1500 dan ortiq ishlab chiqarish, ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari, Kombi-natlari va korxonalari bor edi.

Yangi qurilgan sanoat korxonalarining ishlashi uchun zarur bo'lgan asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar, neft mahsulotlari, yog'och-taxta va boshqa materiallar asosan Rossiyadan keltirilar edi. Xuddi shuningdek, O'zbe-kistondan ham boshqa milliy respublikalar - Ukraina, Belorussiya, Boltiqbo'yi respublikalariga paxta, ipak, teri, jun kabi qishloq xo'jalik xom ashyolari, yarim fab-rikatlar va boshqa mahsulotlar yuborilardi. Markazning bunday siyosati milhy respublikalar, shu jumladan, O'zbekiston sanoatining boshqa joylarda tayyorlanadigan butlovchi detallar va boshqa materiallarga muhtojligi va mutehgini oshirdi.

O'ta markazlashtirilgan ma'muriy-buyruqbozlik, yakka-hokimlik tizimi hukmronlik qilgan 70-yillarda ham Ittifoq markazida belgilangan reja va qarorlarda O'zbekistonning chinakam manfaatlari, o'ziga xos sharoiti va imkoniyatlari hisobga olinmadi. Iqtisodiyotning asosiy rivojlanish yo'llari yuqoridan belgilab berildi. O'zbekiston Respublikasining huquqlari iqtisodiy siyosatni bel-gilashda ham cheklangan edi. Sanoatning rivojlanish sur'atlari pasayib ketdi. Ishlab chiqarishning umumiy hajmida engil sanoat ulushi 1970-yilgi 40,7%dan 1986-yilda 38,4% ga, oziq-ovqat sanoati ulushi 41,6%dan 13,5% ga tushib ketdi. Bu davrda iqtisodiyotni rivojlan-tirishda xom ashyo va yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqaradigan va chetga yuboradigan, nisbatan oz mehnat talab qiladigan xom ashyo tarmoqlarini birinchi navbat-da rivojlantirish ko'zda tutildi. Respublikadagi sanoat korxonalarining asosiy qismi tashib ketishga yo'naltirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarishga moslashtirildi.

O'sha yillarda O'zbekistonda bir qancha ip gazlama va shoyi gazlama, turli trikotaj buyumlar ishlab chiqaradigan yirik korxonalar qurildi. Buxoro ip gazlama kom-binati, Toshkent "qizil tong" tikuvchilik ishlab chiqarish birlashmasi, Marg'ilon "Atlas" firmasi shular jumlasidan.

Urganch, Namangan, Shahrisabz, Uychi, Guliston, Qo'rg'on-tepa va boshqa shaharlarda shoyi to'qish fab-rikalari, Quvasoyda chinni zavodi, Xivada gilam Kombi-nati ishga tushirildi.

1976-1980-yillarda respublikada jami 23 ta engil sanoat korxonasi qurildi. Biroq ularni joylashtirish puxta rejalashtirilmasdan amalga oshirildi. Masalan, 80-

yillar boshida bu tarmoq mahsuloti hajmining 60%ini ishlab chiqarish Toshkent va Samarqand shaharlariga, 27%i Andijon, Buxoro, Namangan, Qo'qon shaharlariga to'g'ri kelgan bo'lsa, Jizzax va Termiz shaharlarida birorta ham tikuvchilik korxonasi yo'q edi.

Qoraqalpog'iston, Xorazm, Surxondaryo, Qashqa-Daryo va Jizzax viloyatlarida ish bilan ta'minlanmagan anchagina aholi mavjud edi. Shu bilan birga, keng xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarish aholi jon boshiga o'rtacha respublika darajasidan 2 baravar kam edi. Shunga qaramay bu joylarda filial va sexlar juda kam qurildi.

70-yillarning boshlarida O'zbekistonda tayyorlangan mahsulotlar bilan aholining eng zarur mollar (kiyim-kechak, trikotaj, poyafzal) ga bo'lgan ehtiyoji yarmiga qondirilgan bo'lsa, 80-yillar o'rtalarigacha bo'lgan davr-da bu sohada sezilarli o'zgarish bo'lmadi. Bu davrga kelib kiyim-kechaklarga bo'lgan aholi ehtiyojining chorak qismi, trikotaj va ip gazlamalarga ehtiyojning uchdan biri, poyafzalga bo'lgan ehtiyojning deyarli yarmi chetdan keltirish hisobiga qondirilardi.

Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, iqtisodiyotga par-tiyaviy rahbarlik va uning haddan tashqari mafku-ralashtirilishi oqibatida jiddiy murakkabliklar yuzaga keldi.

Qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish borasidagi ko'p urinishlar ham kutilgan natijani bermadi. Masalan, 1975-1980-yillarda paxtachilikni rivojlantirish sohasida olimlar olib borgan tadqiqotlar natijasida paxtaning 20 ta yangi istiqbolli navlari yaratildi. Jumladan, paxta eki-ladigan maydonlarning 65%ini ishg'ol etuvchi "tosh-kent" navi ular ichida ancha serhosil chiqdi. Biroq bu kabi yangiliklar ham umumiy hosildorlikni oshirish imkonini bermadi. Bunga mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanmaslik sabab bo'ldi.

Paxta maydonlarini zo'r berib kengaytirib, hosildorlikni oshirishga etarli e'tibor bermaslik natijasida, jumladan, 1971-1975-yillarda respublika bo'yicha paxtaning o'rtacha hosildorligi gektariga 28,5 sentnerni, 1981-1985-yillarda o'rtacha 26,7 sentnerni tashkil etdi. Buning natijasida 1976-1980-yillarda har yili o'rtacha 5,3 mln t, 1981-1985-yillarda esa 5,1 mln t paxta etishtirildi.

Bu yillarda qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini oshirish o'rniga yangi erlar ochish, qurilishlarga va qo'shimcha ishlab chiqarish vositalarini jalb etishga ko'proq e'tibor berildi. Natijada paxtaning hosildorligi va sifati muttasil pasayib bordi, tuproqning sho'rlanishi oshib, ekinzorlarning ahvoli keskin yomonlashdi.

16-mavzu. O'zbekiston milliy boyliklarining ittifoq markaziga olib ketilishi. Markaz tomonidan yagona xalk xo'jaligi kompleksini shakllantirishi va uning O'zbekistonga ko'rsatgan salbiy ta'siri. O'zbekistonni Rossiya Federasiyasining Noqoratuproq erlarini o'zlashtirishiga qo'shgan hissasi. Boshqa Butunittifoq qurilishlarida O'zbekistonning ishtiroki. Respublikaning tabiiy

qazilma boyliklarini, o'zbek xalqining madaniy-ma'naviy boyliklarini Markaz tomonidan olib ketilishi. O'zbekiston mustaqillik arafasida.

80-yillarning ikkinchi yarmida Markaz bilan O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlarda mavjud bo'lgan nomutanosibliklar, nomuvofiqliklar va hal qilinmagan masalalar boshqa muammolar bilan qo'shilib qonuniy ravishda mustabid tuzumni inqirozga olib boruvchi omil sifatida maydonga chiqdi. Biroq bu munosabatlarda eng asosiy narsa iktisodiy masalalar bo'lib, ular uzoq muddatga cho'ziladigan muammolarning haqiqiy zanjiriga bog'langan edi:

— Respublikadagi ishlab chiqarish tarmoqlarining muayyan foydadan mahrum bo'lishi (masalan, paxta va boshqa xom ashyolar ishlab chiqariladigan joyda emas, balki ularni sotish joyida oborot solig'ining bekor qilinishi, mahsulot etishtirishga sarflangan xaqiqiy xarajatlarni aks ettirmaydigan ulgurji va xarid narxlarning, transport tariflari tizimining amal qilishi yoki respublika hududida joylashgan ittifoqqa bo'ysunuvchi korxonalar daromadidan mahalliy byudjetga ajratiladigan mablag'lar normativ miqdorining ittifoq vazirliklari tomonidan pasaytirilishi natijasida). Bu xol O'zbekiston qishloq xo'jaligi tomonidan istaganicha mamlakatga etkazib beriladigan paxtaning asosiy qismining (61,5%), xom ipakning (50%) ko'prog'ini, Korako'l terini (33%), shuningdek, kanop, sabzavot, mevalarni, sanoatda-paxta terish mashinalarini, paxta tozalovchi mexanizmlar, traktor, paxta seyalkalarni, tekislovchi mashinalarni (86%), yigiruv mashinalarni (38,6%) asosiy ishlab chiqaruvchi respublika hisoblangan sharoitda ro'y bergan edi. U o'z mahsulotlariga narx belgilash huquqidan mutlaq mahrum qilingan edi.

— Buning natijasida O'zbekiston markazdan dotasiya olishiga majbur qilindi va eng ajablanarlisi, ijtimoiy sohani rivojlantirish uchun mablag'ning haqiqatda etishmasligini sun'iy ravishda keltirib chiqarildi. Sog'likni saqlash, xalq ta'limi, maktabgacha tarbiya bolalar muassasalari juda og'ir ahvolga tushib qoldi. O'zbekiston aholisining tabiiy o'sishi umumittifoq darajasidan uch baravardan yuqori bo'lsa-da, qaramoqdagilar ulushi esa (kichik yoshdagilar hisobiga) aholining 40% idan ortiq edi, bu esa respublikadagi ijtimoiy keskinlikni yil sayin kuchaytirdi.

— Paxta yakkahokimligi, shuni aytish kifoyaki, chigit ekiladigan maydonlar O'zbekistonda 1970 yildagi 1 mln. 709 ming ga.dan 1988 yilda 2 mln. 17 ming ga bo'ldi, ya'ni 18% dan ko'proq oshdi. Bundan tashqari, hisobga kiritilmagan maydonlarni qo'shganda (1987 yilda qariyb 23 ming ga) bundan ham ortiq bo'lar edi. SSSR bo'yicha paxta etishtiradigan xo'jaliklar soni 1155 tadan 2294 taga etdi (holbuki, AKSH da paxta etishtiradigan xo'jaliklar soni shu davrda muntazam qisqarib bordi va paxta etishtirish markazlashdi), respublika mashinasozligi esa asosan etishtirilgan paxtani yig'ishtirib olish uchun va uni qayta ishlashning xilma-xil turlari uchun texnika va mexanizmlar ishlab chiqarishga bo'ysundirildi.

— Shunga bevosita muvofiq ravishda O'zbekiston oziq-ovqat mahsulotlarini, avvalo donni chetdan keltirishga qaram bo'lib qoldi. Beda va boshqa ozuqa ekinlari

ekiladigan maydonlarning keskin kamayishi chorvachilik mahsulotlari etishtirishni butunlay qisqartirishga olib keldi. Respublikada o'rtacha bir kishi iste'mol qiladigan go'sht ittifoq bo'yicha o'rtacha 62-64 kg o'rniga 30 kg.dan, sut 341 o'rniga 186 kg.dan, shu jumladan, o'z resurslari hisobiga 137 o'rniga 21 kg.dan oshmadi, meva va sabzavotlar iste'mol qilish respublikada 170-173 kg, ittifoqda esa 260-270 kg.ni tashkil kildi.

— Paxtachilikda pestisidlarni haddan tashqari ishlatish oqibatida bevosita ko'zga tashlanib turuvchi ijtimoiy-ekologik ofat yuz berdi, ya'ni atrof muhit (tuproq, suv manbalari, havo) yo'l qo'yib bo'lmas darajada ifloslandi. Ekologik tanglikning ikkinchi sababi vazirliklarning zararli kimyoviy korxonalarni Chirchiq, Samarqand, Navoiyda, shuningdek, ko'proq ekologik tizim juda zaif bo'lgan va aholi zich yashaydigan hududlarda joylashtirilishi bo'ldi: Farg'ona vodiysi ana shunday joylardan bo'lib, bu erda "Farg'onaazot", "Fergananefteorgsintez" birlashmalari, Qo'qonkimyo zavodi, yangi Qo'qon kimyo kombinati va boshqa korxonalar joylashtirilgan edi.

— Orol dengizining qurishi xalqaro ahamiyat kasb etgan jiddiy muammo sifatida namoyon bo'ldi, u butun bir mintaqaning yashash muhitiga halokatli ta'sir ko'rsatdi, bunga ko'p jihatdan noosilona va zo'rlik bilan amalga oshirilgan paxtachilik ekspansiyasi sabab bo'ldi. Bu jihatdan, ayniqsa, Qoraqalpog'iston jiddiy zarar ko'rdi.

— O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalari SSSR tashqi savdo vazirligi hamda boshqa tegishli ittifoq tashkilotlari nazoratida va boshqaruvida bo'ldi. Butun valyuta va eksport-import operasialari, daromad olish va foydani taqsimlash ular tomonidan amalga oshirildi, bu mablag'lardan birinchi navbatda umumittifoq dasturlari ta'minlandi. Mamlakatning markazlashgan tashqi iqtisodiy faoliyati qay darajada saqlanib qolgan bo'lsa, uni tashkil etuvchi respublikalarning ishlab chiqarishida tanglik holatlari ham, bu sohadagi islohot ham shunday darajada kechdi.

— O'zbekistonda mazkur islohot butunlay muvaffaqiyatsiz bo'ldi, respublika eksportining xom ashyo yo'nalishini, uning tuzilishini va tovarlarning muayyan guruhini chetdan keltirishdan iborat an'anaviy qaramligini o'zgartirmadi. O'zbekistonning chet elga tayyor to'qimachilik mahsulotlarini sotishi va undan keladigan foydadan bahramand bo'lish imkoniyatini o'zgartira olmadi. Shunday qilib, O'zbekiston iqtisodiyotining xom ashyo yo'nalishida bo'lishi umumittifoq mehnat taqsimoti bilan mustahkamlandi va uni rivojlantirish paxtachilik bilan qat'iy bog'landi, "qayta qurish" yillarida esa paxta agrosanoat majmuining xo'jalik mexanizmini takomillashtirishga qaratildi, bu mexanizm Rossiya va ayrim socialistik mamlakatlar to'qimachilik sanoatini zarur miqdorda va turdagi tola bilan ta'minlashdan iborat vazifani bajardi. O'zbekistonni shu yo'sinda ixtisoslash va

uning milliy daromadi, demak, aholining turmush darajasi ham past bo'lishini oldindan belgilab berdi.

80-yillar oxiri 90-yillar boshlarida O'zbekistonda mustaqillikka intilish harakatlari kuchaya borib, uni qo'lga kiritish shart-sharoitlari vujudga keldi.

1989 yil oktyabrda davlat tili to'g'risidagi qonunning qabul qilinishi mustaqillik yo'lida muhim bosqich bo'ldi. Qonunni amalga oshirish maqsadida O'zbek tilini tekin o'qitish maxsus kurslari tashkil etildi, o'zbek tilidagi adabiyotlar, darsliklar nashr etilishiga va o'quv yurtlarida o'qitilishiga e'tibor kuchaydi. 1990 yili bahorda Markazning qattiq qarshiligiga qaramasdan Ittifoq Respublikalari orasida birinchi bo'lib O'zbekistonda prezidentlik lavozimi ta'sis etildi. Bu o'zbek davlatchiligi va mustaqilligining printsiptial yangi bosqichi bo'ldi. O'zbekiston rahbariyati ba'zi yuqori rahbarlik lavozimlariga tavsiya qilingan shaxslarni Moskvada suhbatdan o'tkazish amaliyotini tugatdi.

I.A. Karimov 1990 yil 24 martda O'zbekiston Oliy Kengashida O'zbekistonning birinchi Prezidenti qilib saylandi. 1990 yil 20 iyunda Mustaqillik to'g'risidagi deklaratsiyaning qabul qilinishi xalqining davlat mustaqilligiga intilishini huquqiy, iqtisodiy va siyosiy mazmun bilan to'ldirdi va g'oyat katta tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekiston jamoat tashkilotlari va harakatlari orasida mustaqillik g'oyasi keng qo'llab-quvvatlandi.

1991 yil 31 avgustda O'zbekiston Respublikasi Oliy Soveti XII chaqiriq navbatdan tashqari VI sessiyasi davlat mustaqilligi va mustaqil suveren O'zbekiston Respublikasi davlati tashkil topganligini e'lon qildi. Unda "O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida" Oliy Kengash qarori va "O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida"gi qonun qabul qilindi hamda 1 sentyabr – Mustaqillik kuni, milliy bayram, deb belgilandi. Bu asosiy hujjatlar O'zbekiston oldida turgan maqsad va vazifalarini ko'rsatib berdi.

Mustaqillikning e'lon qilinishi Respublika tarixida muhim voqea bo'lib, u nafaqat butun davlat uchun, balki O'zbekistonda yashaydigan har bir aholi uchun katta ahamiyat kasb etdi. Ko'pincha mustaqillikka qon to'kishlar yo'li bilan erishiladi. Lekin O'zbekiston bunday yo'ldan bormadi. XXI asr arafasida jahon xaritasida yana bir mustaqil, teng huquqli davlat — O'zbekiston paydo bo'ldi. Jahon hamjamiyati uni tezda tan ola boshladi.

Mustaqil demokratik respublikaning tashkil topishi jahonshumul tarixiy ahamiyatga ega bo'ldi. Xalqning asrlar davomidagi mustaqillik uchun kurashi ro'yobga chiqib, mamlakatda huquqiy, demokratik jamiyat shakllanishiga shart-sharoit yaratildi. O'zbekistonning boy imkoniyatlaridan xalq turmushini yaxshilash uchun foydalanish mumkin bo'ldi.

Mustaqil O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishda har xil salbiy holatlar tug'diradigan "falaj" yo'li bilan emas, asta-sekinlik bilan o'tish yo'lini tanladi. Istiqloлга erishgan xalqimiz jahon minbarida o'z manfaatlari haqida bor ovoz bilan gapirish, xalqaro tashkilotlar ishida faol qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldi. Eng asosiy natijalardan yana biri-xalqning tarixiy merosini o'rganish, ma'naviy qadriyatlarini tiklash imkoni tug'ildi.

O'zbekistonda mustaqillik sharoitida siyosiy va iqtisodiy qayta qurishlar amalga oshirila boshlandi, birinchi navbatda mustaqil davlatning huquqiy asoslari yaratildi.

1991 yil 18 noyabrda Respublika Oliy Kengashi VIII sessiyasi 1991 yil 29 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylov va Mustaqillik g'oyasini butun xalqning muhokamasidan o'tkazish to'g'risida qaror qabul qildi. Saylov komissiyalari tashkil qilinib, ularga O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylovlar va referendum to'g'risidagi qonunning bajarilishini ta'minlash, O'zbekiston fuqarolariga o'z xohishlarini erkin bildirish, Prezidentlikka nomzodlar uchun teng shart-sharoitlar yaratish vazifalari Yuklandi. 29 dekabr kuni muqobillik asosida o'tkazilgan saylovda Islom Abdug'anievich Karimov nomzodiga saylov qatnashchilarining 86 foizidan ko'prog'i o'z ovozi berdi.

Markaziy saylov komissiyasi okrug komissiyalari bayonnomalarini ko'rib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga saylov haqidagi Qonunin 35-moddasiga asosan I.A. Karimov birinchi O'zbekiston Prezidenti etib saylanganligi to'g'risida qaror qabul qildi. I.A. Karimov 1991 yil 31 dekabrda o'z vazifasini bajarishga kirishdi.

Prezidentlikka saylovlar bilan bir vaqtda "O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'llab-quvvatlaysizmi?" savoli bo'yicha referendum ham o'tkazildi. Ovoz berishda ro'yxatga olinganlarning 94,1 foizi qatnashdi. Qatnashganlarning 98,2 foizi mustaqillikni qo'llab ovoz berdi.

Mustaqil O'zbekiston bozor munosabatlariga asoslangan demokratik jamiyat qurish uchun boy tabiiy resurslar va keng imkoniyatlarga egadir. O'zbekistonda foydali qazilma boyliklarning 2.700 dan ortiqroq o'rni aniqlangan. Har yili Respublika hududidan 5 mlrd. dollardan ortiqroq qimmatdagi foydali er osti boyliklari qazib olinmoqda.

Respublika oltin zahirasi bo'yicha jahonda to'rtinchi, qazib olish bo'yicha jahonda 7-8 o'rindadir. Rangli metallar, fosforitlar, tabiiy gaz, neft, ko'mir va boshqalarning zahira manbalari ham aniqlangan.

O'zbekiston eri juda ham hosildor bo'lib, bu erda paxta, don, sabzavot va mevalardan yuqori hosil olish mumkin. Respublika energetikasi bugun 11 mln. kilovatt-quvvatdan ko'proq kuchga ega bo'lgan, 37 issiqlik va

gidroelektrostantsiyani o'z ichiga oladi. Transport yo'llari bo'yicha katta imkoniyatga ega. Respublikada sanoatning 100 dan ortiq sohasiga oid 2 ming atrofida zavod va fabrikalar ishlab turibdi. Mustaqil O'zbekiston moddiy boyliklar bilan birga katta ilmiy va ma'naviy imkoniyatlarga ham ega.

Har bir mustaqillikka erishgan davlat o'z ramzlariga ega bo'lishi kerak. 1991 yil 18 noyabrda Respublika Oliy Kengashining VIII sessiyasida O'zbekiston davlat bayrog'i tasdiqlandi. Uning belgilari mamlakatimiz hududidagi qadimda mavjud bo'lgan yirik saltanatlarning tug'laridagi an'analarni davom ettiradi hamda xalqning milliy va madaniy o'ziga xosligini, Respublika tabiiy sharoitini aks ettiradi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1992 yildagi X sessiyasida O'zbekiston Respublikasining Davlat gerbi to'g'risidagi qonun, 1992 yil 10 dekabrda XI sessiyasida O'zbekiston Respublikasining madhiyasi to'g'risidagi qonun qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi davlat ramzlarining qabul qilinishi mamlakatimiz mustaqilligini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega bo'ldi.